

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**EVLIYA ÇELEBİ'NİN SEYEHATNAMESİNDE
ANADOLU COĞRAFYASINDAKİ GAYRİ
MÜSLİM MABETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muzaffer ÖZBAY

**Enstitü Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Dinler Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK

MAYIS 2010

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**EVLIYA ÇELEBİ’NİN SEYEHATNAMESİNDE
ANADOLUCOĞRAFYASINDAKİ GAYRİ
MÜSLİM MABETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muzaffer ÖZBAY

**Enstitü Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Dinler Tarihi**

Bu tez .././2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof Dr. Ali ERBAŞ

Doç. Dr. Halil İbrahim Bulut

Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK

Jüri Başkanı

- Kabul
 Ret
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Ret
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Ret
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu Üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Muzaffer ÖZBAY

ÖNSÖZ

Osmanlı devletinin yetiştirdiği şahsiyetler arasında önemli bir yere sahip olan ve dünyanın da yakından tanıdığı Evliya Çelebi dünya seyyahları arasında önemli bir yere sahiptir. Yaklaşık yarım asır boyunca gezdiği yerleri, gördüklerini, duyduklarını ve okuduklarını kaleme aldığı *Seyahatname* adlı eseri dünyanın saygın eserleri arasındaki yerini almıştır. Bu güne kadar yapılan yayınlarda eski kaynaklardan söz ederken *Seyahatname*'ye atıfta bulunmamak veya ondan yararlanmamak olmaz. Sadece Türk tarihi değil genel tarih bakımından da önemli bir kaynak değerine sahip olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*, o günün edebiyatı, konuşma dili hakkında, ırklar ve devletler, sosyal yapılar ve mimari yapılar hakkında da verdiği bilgiler bakımından da değerli bir öneme sahiptir.

Evliya Çelebi ve *Seyahatname*'si hakkında yapmış olduğumuz bu çalışmadaki hedef Anadolu'da gezdiği yerlerdeki gayri müslimlere ait mabet ve ziyaretgahları tespit etmek ve günümüzdeki konumları hakkında bilgi sunmaktır. Zamanımızda da görülüyor ki tarihten gelen mimari eserler araştırmacıların dikkatlerini üzerlerine çekmektedir. *Seyahatname*'de bilgileri verilen mimari eserlere bakarak insanlığın sadece dününü değil, bugün kaybettiğimizi ve yarını daha iyi nasıl kurabiliriz hakkında da bizlere önemli bilgiler verebilir. Farklı dinlerin yaşamış olduğu Anadolu coğrafyasında Gayri Müslim'lere ait mabet ve ziyaretgahlarını incelemiş olduğumuz Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde günümüze miras kalan gayri müslimlere ait kültür eserlerini, ziyaretgahları ve geriye kalan kalıntılarının araştırmasını yaparken tarihsel, sanatsal ve mekâna yönelik bilgileri sunmaya çalıştık. Yaptığımız çalışma da gördük ki mekanlar ve mimari eserler tanıtılırken anlatım biçimine, tarihi noksanlıklara, ve hatalara rastlamamak mümkün değildir. Bu eksiklikler esere bağlı kalınarak düzeltilmemiş, aynen kaleme alınmıştır.

Konunun incelenmesi sırasında da gözlemlediğimiz üzere bazı yörelerdeki önemli bir mekandan hiç bahsedilmemiş ya da tek cümle ile yetinilmiştir. Bu düşünce ışığında Evliya Çelebi'nin seyahat ederken bağımsız değil de bir görev icabı ya da bir paşa hizmetinde gezip, gördüklerini ve duyduklarını kaleme aldığı önemli bir göstergesidir. Konumuzu incelerken iki ana bölüme ayırdık. İlk bölümde Evliya Çelebi ve *Seyahatname* hakkında bilgiler verdik. İkinci bölümde ise konuyu yirmi dört vilayete

ayırdık. Bu vilayetlerin kısa tarihi ve isminin nereden geldiği noktasında bilgiler verdikten sonra eserde gecen gayri müslimlere ait mabet ve ziyaretgahlar ile ilgili bilgileri vererek çalışmamızı nihayete erdirdik.

Öncelikle bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını benden esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine çalıma boyunca yardımlarından faydalandığım Doç. Dr. Fuat AYDIN'a, ve üzerimizde pek çok hakkı bulunan Prof. Dr. Ali ERBAŞ'a teşekkür ederim. Ayrıca yetişmemde katkıları olan bütün hocalarıma şükranlarımı sunar bana çalışmam sırasında destek olan değerli müftüm Yusuf AKKUŞ'a da teşekkürü bir borç bilirim. Bu yaşıma gelene kadar emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme de minnettar olduğumu ifade etmek isterim. Ve tez çalışması boyunca maddi manevi desteğini her zaman hissettiğim sevgili eşim Ayşegül ÖZBAY'a sonsuz teşekkür ederim.

Muzaffer ÖZBAY

25 Mart 2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	vi
ÖZET	vii
SUMMARY	viii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: EVLİYA ÇELEBİ VE SEYAHATNAMESİ	6
1.1. Evliya Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri.....	6
1.2. Seyahatnamede Geçen Gayri Müslim Mabetleri	18
1.2.1. Kilise	18
1.1.2. Havra (Sinagog)	19
1.1.3. Manastır	21
BÖLÜM 2: SEYAHATNAMEDE ANADOLUDA GEÇEN GAYRİ MÜSLİM	
MABET VE ZİYARETGÂHLARI	23
2.1. Adana ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	23
2.1.1. Ramazan iye Kalesi:.....	24
2.1.2. İsevi Misafirhanesi:	24
2.1.3. Adana Yöresinin Sicin Yaylalarındaki Ziyaretgâhlar	24
2.2. Amasya ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	25
2.2.1. Fethiye Cami	25
2.2.2. Niksar Kalesi:.....	25
2.3. Ankara ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	26
2.3.1. Ankara Kalesi:.....	26
2.4. Antakya ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	26
2.4.1. Hama kalesi:.....	27
2.4.2. Ubeyde b. Cerrah Camii:.....	27
2.4.3. Habib Neccar Tekkesi:	27
2.5. Aydın ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları.....	28
2.5.1. Bodrum Kalesi	28
2.5.2. Narenc Adası:.....	28
2.6. Bursa ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	29

2.6.1. Mudanya (Ayestefanos) Kasabası.....	29
2.6.2. Burgaz Ada.....	29
2.6.3. Kızıl Ada (Büyük Ada)	30
2.6.4. Bozcaada	30
2.6.5. Maydos Kasabası (Çanakkale).....	30
2.6.6. Gelibolu Kalesi:	30
2.6.7. İznik şehri ve çevresi.....	30
2.6.8. Mihaliç Şehri.....	32
2.6.9. Kırk Kilise Kasabası	33
2.7. Diyarbakır ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	33
2.7.1. Camii Kebir.....	34
2.7.2. Yukarı Kale Bidlis Camii.....	34
2.7.3. Harput Gölü Çevresi	35
2.8. Edirne ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	35
2.8.1. Eski Poloz Kalesi:	35
2.8.2. Fener Kasabası	36
2.8.3. Harap (Sözebolu) Kalesi	36
2.8.4. Dimetoka Kalesi.....	36
2.8.5. Eski Ferecik Kalesi	36
2.9. Erzurum ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları.....	36
2.9.1. Erzincan Kapısı Varoşu	37
2.10. Isparta ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları.....	37
2.10.1. Kara Kaldırım Köyü.....	38
2.10.2. Adayla Kalesi	38
2.10.3. Hünkâr Camii	38
2.11. İstanbul ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhlar	38
2.11.1. Azrail Kilisesi.....	39
2.11.2. Zeyrekbaşı Manastırı.....	39
2.11.3. Küçük Ayasofya Kilisesi	40
2.11.4. Büyük Ayasofya.....	41
2.11.4.1. Ayasofya'nın Yapılış Şekli, Sanat Özelliği ile Eni Boyu Hakkında....	42
2.11.4.2. Ayasofya'nın Makamlar.....	45

2.11.5. Fethiye Camii:.....	50
2.11.6. Kariye Camii	51
2.11.7. Mirahur Cami	52
2.11.8. Büyük Ayasofya Medresesi	52
2.11.9. Hasköy Kabası	52
2.11.10. Galata ve Çevresi	52
2.11.11. Koca Mustafa Paşa Camii	53
2.11.12. Ergenon Kilisesi	54
2.11.13. Tophane ve Çevresi; Cihangir Camii.....	54
2.11.14. Beşiktaş ve Çevresi, Beşiktaş Kilisesi	55
2.11.15. Kuruçeşme Kasabası:	55
2.11.16. Eski Rumelihisarı:	55
2.11.17. İstinye Kasabası:	56
2.11.18. Yoroç Kaleci:	56
2.11.19. Heybeli Ada:	56
2.11.20. Silivri Çevresi Hünkâr Camii.....	57
2.11.21. Eyüp Çevresi:	57
2.12. İzmir ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	57
2.12.1. Sultan Süleyman Camii.....	58
2.12.2. Yeni camii	58
2.12.3. Çiğle Paşa Camii	58
2.12.4. İzmir'in Meşhur Kiliseleri.....	58
2.12.5. Aya Honya Manastırı	59
2.13. Kars ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	59
2.13.1. Süleyman Efendi Camii	59
2.13.2. Hüseyin Kethüda Camii	60
2.13.3. Üç Kilise Konağı:.....	60
2.14. Kayseri ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	60
2.14.1. Hıristiyan Mabet ve Ziyaretgâhları	61
2.15. Malatya ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları.....	62
2.15.1. Kiliseleri:.....	62
2.16. Manisa ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları.....	62

2.16.1. Kayacık Kalesi	63
2.16.2. Akhisar Kalesi	63
2.16.3. Sarhanbey Cami	63
2.16.4. Mevlana Tekkesi	64
2.17. Mersin (İçel) ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları.....	64
2.17.1. Takyanus'un Eski Tahtı Karar Görgüş (Tarsus)	64
2.17.2. Eski Cami	65
2.17.3. Ashabı Kehf	65
2.18. Muş ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları.....	66
2.18.1. Çanlı Kilise	67
2.19. Sivas ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	68
2.19.1. Sub – Nişan Kilisesi	69
2.20. Tekirdağ ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	69
2.21. Tokat ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	70
2.21.1. Taşmerdiven Kilisesi.....	71
2.21.2. Tahtakale Kilisesi.....	71
2.21.3. Atanabor Kilisesi.....	71
2.22. Trabzon ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	71
2.22.1. Kilise ve Manastırları	72
2.22.2. Orta Hisar Camii	73
2.22.3. Ayasofya Camii.....	75
2.22.4. Yeni Camii	76
2.23. Urfa ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	76
2.23.1. Kızıl Cami	78
2.23.2. Ruhbe Diyarı	79
2.24. Van ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları	79
2.24.1. Hıristiyan Mabet ve Ziyaretgâhları	80
2.24.2. Van Kalesi ve Kilisesi.....	81
2.24.3. Süleyman Han Camii	81
2.24.4. Tebriz Kapısı Camii	81
2.24.5. Ahdamar Kalesi Adası	81
2.24.6. Gevaş Şubaşılığı İskelesi.....	83

2.24.7. Ahdamar Adası Kilisesi	84
2.24.8. Zevkin Köyü	84
2.24.9. Venk Verk Kilisesi	84
SONUÇ	86
KAYNAKÇA	89
ÖZGEÇMİŞ	92

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.m.	: Adı geçen madde
BA	: <i>Britannica Ansiklopedisi</i>
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
H.z.	: Hazretleri
İmp.	: İmparatorluğu
İA	: <i>İslam Ansiklopedisi</i>
İst.	: İstanbul
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
ö.	: Ölümü
vb.	: Ve benzeri
YA.	: <i>Yurt Ansiklopedisi</i>
y.	: Yayınevi
yy.	: Yüzyıl

Tezin Başlığı: Evliya Çelebinin Seyahatnamesinde Anadolu Coğrafyasındaki Gayri Müslim Mabetleri	
Tezin Yazarı: Muzaffer ÖZBAY	Danışman: Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK
Kabul Tarihi: 05/Mayıs/2010	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım)+92 (tez)
Anabilim dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Bilim dalı: Dinler Tarihi
<p>Evliya Çelebi 17. yy da yaşamış pek çok ülkeyi gezmiş ünlü bir gezgindir. Yazmış olduğu Seyahatname isimli eseri dönemin tarihine ışık tutmuş ünlü bir gezi kitabıdır. Gezilerinin çoğunu devlet görevi ile ya da bir devlet görevlisinin hizmetinde gerçekleştirmiştir. Sadece kendi gezi notları ile değil başka kaynaklardan derlemeler de eserinde bulunmaktadır. Biz de bu eserde Anadolu coğrafyasında gecen Gayri Müslimlere ait mabet ve ziyaretgâhlar hakkındaki bilgilerin tespitine çalıştık. Bunu yaparken mekânın tarihsel dokusu, sanat ve mimari özelliklerini varsa yapıtların hikâyelerini tespit etmeye gayret ettik. Günümüzde var olup olmadıklarını, şayet varsa yapısal durumlarını ve hangi fonksiyonları icra ettiğini tespiti çalıştık. Yine günümüze kadar geçirdiği yenilemeleri ya da tamiratlarını yazmaya çalıştık. Bu çalışma o dönemdeki mimari yapıtların kullanma amacının bu dönemde devam edip etmediğini, devam ediyorsa hangi işlev üzere olduğunu tespit açısından önemli bir çalışmadır.</p>	
Anahtar kelimeler: Kilise, Keşiş, Patrik, Papaz, İsa, Manastır, Hıristiyan	

Sakarya University Institute of Social Science Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: The non-muslim temples in Anatolian territory in Evliya Çelebi's Seyahatname	
Author: Muzaffer ÖZBAY	Supervisor: Assoc. Prof.Dr. İbrahim ÇAPAK
Date: 05/May/2010	Nu. Of Pages: Vi (pre-text)+92 (main body)
Department: Philosophy and Religion Sciences	Subfield: Religion of History
<p>Evliya Çelebi is a famous traveller who has traveled to many countries. The book Seyahatname written by Evliya Çelebi is a well known travel book that has shed light to the history of the period that book had been written. He has mostly travelled as official or near an official charged by the state. In his book there are not only the notes he had taken but also other sources exist. We tried to examine the identification of the informations about Anatolian temples and places of pilgrimage mentioned that belong to non-Muslims. We strove to determine the historical, architectural and artistic features of places and the stories of places if available while the study. We also study to identify whether they are available today and what functions they fulfil currently. We tried to reveal the restorations or repairments they have seen up till now. This study is important in terms of the buildings in this period has whether continued their purpose of use today or not and which function they fulfil currently.</p>	
Key Words: Church, Hermit, Patriarch, Priest, Jesus, Monastery, Christian	

GİRİŞ

Osmanlı imparatorluğunda gezen ve gezip gördüğü kentlerin tarihi, coğrafyası, halkın sosyal ve kültürel yapısı ve mimari yapıları konusunda öğrendiği bilgileri kaydeden kimseler yok denecek kadar azdır. Etraflıca bakıldığında Osmanlının kent ve mimari konusundaki bilgilerin büyük bir bölümünü Avrupa ve diğer bölgelerden ülkemize gelen gezginlerin hatıralarından veya yaptıkları resimlerde veya diğer sanatsal alandaki eserlerde bulmaktayız. Bu yüzdendir ki Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde çok gezmiş, pek çok savaflara ve kuşatmalara iştirak etmiş, sarayla, tabiri caizse, bürokrasi ile iyi bir ilişkisi olan, gezip gördüğü yerler hakkında elde ettiğı bilgileri derleyen Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si bu yönden büyük önem taşımaktadır. Çok değışik dillere çevrilen seyahatnamenin günümüzde hak ettiğı yeri bulduğunu söyleyemeyiz.

Hakkında birçok yazı yazılmış ve geniş bir bilgiye sahip olunan Evliya Çelebi için ulusal ve uluslar arası sempozyumlar düzenlenmiştir. Pek çok araştırmacı tarafından kaleme alınan makaleler ve yapılan görsel sunumlar ile kültür tarihi içindeki yeri anlatılmıştır. Ama ülkemizdeki yanlış kanaat ve eksik bilgi sonucu *Seyahatname* istenilen seviyedeki konumuna ulaşamamıştır. Ancak yabancı araştırma ve yayınlar çoğaldıkça ülkemizde de *Seyahatname*'ye olan ilgi yükselişe geçmiştir.

Osmanlı imparatorluğu dünya tarihinde dinsel hoşgörüyü, inançların bir arada nasıl yaşadığını, pek çok ve farklı din mensuplarının rahat bir şekilde sosyal yaşantı ve dini ritüellerini özgürce gerçekleştirdikleri bir büyük medeniyet ve imparatorluktur. İçerisinde pek çok etnik ve kültürel azınlık guruplarını barındırdığı geniş bir coğrafi yelpazeye sahiptir. Böyle olduğu için dinler, mabetler ve ziyaretgâhlar çok fazla yer tutmaktadır. Biz de Osmanlı tarihinin bir parçasını konu alan gezip görülen yerleri kaleme alarak bilgi sunan 17. yy'da Evliya Çelebi tarafından yazılmış olan *Seyahatname* adlı eserdeki Anadolu'da bulunan gayri müslim mabetlerini incelemeye çalıştık. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu batı dünyasına karşı ilmi, ekonomi, dini ve kültürel alanda üstünlük sağlamış İslam dünyasının halifeliğini ve koruculuğunu yapmıştır.

Evliya Çelebi'de bu dönemde 40 yılın üzerinde pek çok yeri gezmiş farklı insanlarla tanışmış fikir meclislerinde bulunmuş, gezip gördüğü yerleri yazarak tarihi bir vesika olan gezi kitabı *Seyahatname*'yi kaleme almıştır.

Gerçek bir gözle izlenen olaylar bazen olayın içinde, bazen bir gözlemci sıfatıyla müdahaleden uzak bir halde, gezip gördüğü yerleri kendi üslubu ile anlatmıştır. Bazen olayları okuyucunun ilgisini çekmek için aklın hayalin almayacağı gariplikleri yazması da onun alaycı üslubunun bir parçası olmuştur. Bazı zaman kendi gözlemleriyle değil de kitaplardan aldığı nakillerle ve başkalarından duyduklarını anlatarak konuyu genişleterek okuyucuya sunmuştur. *Seyahatname*'de sosyal hayattan, adetlerden, inançlardan, törelere ait zengin bir malzeme dokusu yanında, dillerden, lehçelerden bazı lehçelere ait kelimelerin verilmesinden tutun da iktisadi hayata kadar pek çok konu da bilgi vardır.

Kendisinin Müslüman olması dolayısıyla gezip gördüğü yerlerdeki diğer inançların mabet veya ziyaretgâhları hakkında çok fazla bir malumat nakletmemiştir. İslam dinine ait cami, medrese veya diğer ziyaretgâhlar teferruatı ile anlatılsa da diğer din ve inanç mensuplarının; Kilise, Havra veya Sinagogları ve de kutsallık atfedilen diğer ziyaretgâhlarını anlatmada ayrıntılara pek fazla inilmemiştir. Burada Evliya Çelebi'nin diğer dinlerin ibadethanelerine gösterdiği ilgisizlik belki de Müslümanlığı yüceltmek içindir diye de düşünülebilir. Bunu eseri okurken de hissetmek mümkündür. Sayısal gözlemler yaparken dini bir çaba ile cami ve mescitlerin çokluğundan ve de rakamların abartılı olarak verilmesinden açıkça anlaşılmaktadır. Bu da bizim ele aldığımız konunun sınırlı bir sayıda mimari yapının ele alınıp çalışılmasına imkan vermiştir.

Evliya Çelebi seyahat ederken devlet memuru sıfatıyla bir elçi, bir ulak vazifesini de beraber yerine getirmektedir. Gezdiği yerleri kaleme alan yazıcıları; can ve mal güvenliğini sağlayan korumaları ile 10 ile 20 kişi arasında bir kabile ile gezmektedir. Bazen görev icabı aynı yoldan veya bölgeden birkaç kez geçmiş buraları tekrar yazmıştır.

On cilt olarak latinize edilen bu muazzam külliyat Türk tarihi gezi ve edebiyatı açısından da önemli bir edebi eser olarak edebiyatımızdaki yerini almıştır. Evliya Çelebi, İstanbul'dan Azerbaycan'a, Ermenistan'a, Van'dan Basra'ya, Şam'dan El Cezireye kadar; Bulgaristan'dan Arnavutluk, Bosna'ya Boğdan'dan Almanya'ya, Baltık denizinden, Avusturya'ya Kırım, Dağıstan, Esterhan'a kadar, Kütahya Tarsus'tan, Mekke Medine'ye kadar pek çok ülke, şehir, kasaba gezmiştir. Buradaki halkların din, dil, mezheplerini tanımış; halkların konuşma, yeme, içme ve giyim tarzlarından bahsetmiş, çok acayip, garip hikâyelerden, tılsımlı şehirlerden, kasabalardan,

konaklardan ve insanlardan bahsetmiştir. Bunun yanı sıra pek çok tıbbi hastalıktan bunlara ait şifalı bitkilerden, sulardan, el yapımı ilaçlardan bahsetmiş, pek çok savaş ve kuşatmaları kaleme almış tarihe ışık tutmuş bir gezi kitabı olarak da *Seyahatname*'nin önemi büyüktür.

Konumuzu işlerken görüldüğü üzere Yahudiliğe ait mabet ve ziyaretgâhların az olması dikkat çekmektedir. Bunun sebebi Yahudiliğin, Hıristiyanlığa oranla daha az yayılmacı bir din olduğundan veya Yahudi toplumunun sürekli bir vaat edilmiş toprak özlemi duymalarından dolayı o topraklara her an dönme hevesi ve umudu ile kalıcı görkemli eserler bırakmamalarından kaynaklanıyor olabilir. Bir başka sebebi de Yahudiler tarih boyunca pek çok sürgün dönemi geçirdiği, gittikleri yerlerde kalıcı ve görkemli eserler bırakmamış veya bırakılan eserlerin tamamen ortadan kaldırıldığı da düşünülebilir. Konuyu işlerken daha çok Hıristiyan mabet ve ziyaretgâhları ön plana çıkmıştır. Bazen de gezdiği yerde çok önemli bir mabet veya ziyaretgâh olmasına karşın hiç bilgi verilmemiştir. Bunun sebebi de devlet görevlisi olduğundan başka bir göreve gönderilmesi ya da savaş vs. olumsuz nedenlerden dolayı gezme fırsatı bulamadığından kaynaklanıyor olabilir.

Çalışmanın Konusu

Türk Kültür Tarihi içinde önemli bir yere sahip Evliya Çelebi ve muazzam eseri *Seyahatname* hakkında genel bilgi verilerek konu genel hatları ile ele alınmıştır. Çalışmamızın asıl konusu ise 17. yy'da Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşamış, hayatı boyunca dokuz padişahın hizmetinde bulunmuş bazı zaman ferman taşıyarak, bazı zaman da elçilik görevlerinde bulunarak imparatorluk sınırları içerisinde ve sınırlar dışında pek çok ülkeyi, bölgeyi ve devleti gezerek, gördüklerini, duyduklarını kaleme alan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı gezi kitabının da Anadolu coğrafyasında ziyaret etme imkanı bulduğu gayri müslimlere ait mabet ve ziyaretgahları tespit ettik. Tespiti yapılan bu mabet ve ziyaretgahların mekanı tanımaya yönelik, sanatsal ve mimari özellikleri hakkında bilgilerini ortaya koyduk. Bu mimari eserler ve diğer kutsal mekan ve ziyaretgahların günümüzde ulaşip ulaşmadığını tespitini yapmak, şayet ulaşmış ise günümüzde hangi görevi üstlendiği ortaya koymak çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir.

Konuyu incelerken çalışmamızı iki ana bölüme ayırdık. Birinci bölümde Evliya Çelebi ve eserleri hakkında bilgiler verdik. İkinci bölümde ise Anadolu eyaletleri hakkında tarihi bilgiler ve gayri müslimlere ait mimari eserler ve kutsal yerler hakkında bilgileri verdik. Her bölüm kendi içinde alt bölümlere ayrılarak yazdık. Bölüm içerisinde ilk olarak Yahudiliğe ait mabet ve ziyaretgâhlar daha sonra Hıristiyanlığa ait mabet ve ziyaretgâhlardan başladık. Mabetler ve ziyaretgâhlar anlatılırken verilen tarihsel bilgiler, yapılarla ilgili mekânı tasvir eden bilgiler, sanatsal olarak değer taşıyan yapı özelliklerine dair bilgilere yer verilerek konunun daha verimli bir şekilde işlenmesi hedefledik. Eğer varsa geçmişten gelen yapılışıyla ilgili hikâyeleri de kaleme alarak konuyu nihayete erdirdik.

Çalışmanın Önemi

17. yy.' da Anadolu'da yaşamış olan gayri müslimlere ait tespiti yapılan mabet ve ziyaretgâhların günümüzde varlığını devam ettirip ettirmediği noktasında konumuzun önemi ortaya çıkmaktadır. Günümüze ulaşanların geçirdiği tadilat ve tamiratlar, görev değişiklikleri noktasındaki değişiklikleri tespit açısından da önemlidir. Bu mabet ve ziyaretgâhların verilen bilgiler ışığında ziyaret edilme sebeplerini araştırma noktasında da ayrı bir değere sahiptir. Kendi inanç mensuplarının, dışındakilerle nasıl etkileşim içinde olduğunu anlama noktasında ve burada hizmet veren Patrik, Rahip, Keşiş, Haham ve diğer hizmetkârların dini yaşayışlarını ve sosyal ilişkilerini tasvire çalışmak hususunda önemli görülmüştür.

Konumuzun diğer bir önemi de o dönemde ki etnik kimliklerin hangi bölgelerde yoğunlaştığını mimari yapılara ve kullanılan sanatlara bakarak yerleşim bölgesi ve ikame eden halk zümresi hakkında bilgilere ulaşılabilir. Günümüzde bu yerlerdeki dini ve sosyal yaşam, mabet sayıları ile kıyaslama imkânı sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin bu eseri o dönemdeki Anadolu'daki gayri müslimler arasındaki, siyasi ve dini iç çekişmeleri, mezhepler arasındaki iletişimi ve ayrışmayı mimari açıdan da değerlendirme noktasında da bir önem taşımaktadır.

Çalışmanın Amacı

Bu tezin amacı, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı gezi kitabında, Anadolu coğrafyasında gezmiş olduğu yerlerdeki gayri müslimlere ait kutsal mekan, mabet ve ziyaretgâhları tarihsel, sanatsal açıdan ve mekânı tanımaya öncelik verilen bilgiler

ışığında tespit etmeye çalışmaktır. O dönemdeki verilen sayısal ve yapısal özelliklerinin günümüzde de hala aynı kalıp kalmadığı, varsa değişikliklerinin tespitinin yapılmasıdır. Anadolu'da hangi dini inanca ait kutsal mekân, mabet ve ziyaretgâhların olduğunu, bu mabetlerin ve ziyaretgahların günümüze ulaşıp ulaşmadığını tespiti çalışmaktır. Şayet günümüze kadar ulaşanlar var ise bugün hangi görevi üstlendiğini, kutsal mabet, yada farklı bir yapıya dönüştürülme veya kurumsal ziyaret yerleri (müze vb.) konumda olup olmadığını belirleme amacındadır.

Çalışmanın Yöntemi

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* isimli eserindeki gayri müslimlere ait kutsal mekan, mabet ve ziyaretgâhlar hakkında bilgi verirken tarihsel mekânı, sanatsal özelliklerini, mimari özelliklerini, olayları ve tasvirleri yazma hususunda esere bağlı kalınmaya özen gösterilmiştir. Mimari eserler ve ziyaretgâhlar hakkında bilgi verilirken bazılarının yapı şekilleri ve tarihleri konusunda da kısa açıklamalar yapılmıştır. Bazen karşılaştırmalar yapılmış ve sonuçlar sayısal değerlerle ortaya konulmuştur. Bazı yapıtlar hakkında tek cümlelik bir açıklama ile yetinilmiş ise de bunun sebebinin mekanı ve mimari özelliklerini belirten bilgilerin eksikliğinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bazı büyük yapıtlar hakkında fazla ayrıntıya inilmiş temelden kubbeye kadar yapı aşamalarından ve mimari özelliklerinden bahsedilerek konu işlenmiştir. Yapıtların varsa tarihten gelen kitabeleri hakkındaki bilgilere yer verilerek eseri yaptıranın adı veya mimarının adı ya da kimin tarafından onarıldığı ya da farklı bir fonksiyonla görev değişikliğine getirildiği hakkındaki bilgilere de yer verilerek konu incelenmiştir. Farklı kaynaklar taranarak kaleme alınan mimari eserler hakkında daha kapsamlı bilgiler sunularak okuyucunun daha fazla bilgilendirilmesine çalışılmıştır.

BÖLÜM 1: EVLIYA ÇELEBİ VE SEYAHATNAMESİ

Evliya Çelebi ve *Seyahatname*'si hakkında araştırma yaparken gördük ki Evliya Çelebi Türk Kültür Tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Pek çok yönden kültürümüze hizmet eden ve yol gösteren bu eser layıkıyla ele alınıp detaylı bir şekilde incelenmemiştir. Eser hakkında yapılan araştırmalara bakılınca ya bir ilin veya bölgenin tarihi ve kültürü hakkında bilgiler verilmiş veya bizim çalışmamız gibi sınırlı bir çerçevede konular ele alınarak incelenmiştir. Kültür tarihimizde önemli bir yere sahip *Seyahatname* geniş ve kapsamlı bir şekilde ele alınıp incelenmeli ve tarihteki hak ettiği yeri bulmalıdır.

1.1. Evliya Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri

Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddi ve manevi değerlerin tümü ve zaman içinde kendisine has duyuş, düşünüş, ifade ediş tarzı ile ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez on ciltlik bir seyahatname yazan ve esrinde İmparatorluğun egemenliğinde çeşitli kentleri gezdiğini söyleyen, savaşlara katıldığını, kentlerin tarihi, mimari eserleri, ve yaşam hikayelerini eserine alan Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bildiklerimiz seyahat hatıralarını topladığı eserine dayanmaktadır. Evliya Çelebi adı muhtemelen lakabından gelmekte olup hocası İmam Evliya Mehmet Efendiye nispetle alınmış olmalıdır. Kırk yılı aşkın bir süre hemen hemen bütün Osmanlı ülkesini ve diğer memleketleri dolaşarak Türk kültür tarihinde örneğine pek rastlanmayan büyük bir seyahatname kaleme almıştır¹. Yazarın *Seyahatname*'nin birçok bölümünde ve yazdığı şiirlerde mahlas olarak “*Evliya*” adını kullanması, kültür tarihimize de aynı adla anıla gelmesine yol açmıştır².

Eserindeki bilgilere göre 10 Muharrem 1020 de (25 Mart 1611) İstanbul Unkapanı'nda doğdu. Vefat tarihi belli değildir ama son yazıları 1681- 1682 yılları sırasındadır. Babası *Seyahatname*'nin bazı yerlerinde adı Derviş Mehmet Ağa, Derviş Mehmet Ağayı Zilli şeklinde geçen Saray-ı Amire Kuyumcu Başı olan Derviş Mehmet Zilli efendidir³.

¹ Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.1

² Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1989,s. 9

³ Mücteba İlgürel, “ *Evliya Çelebi*”, *DİA*, XI, 529

Babası Kuyumcu Başı Derviş Mehmet Zilli 1648 Temmuzunda hicri hesapla 117, şemsi hesapla 114 yaşında öldü. Demek oluyor ki 1534 yılında dünyaya teşrif etmiştir⁴.

Babası II. Selim zamanında Kıbrıs'ın fethinde bulunmuş, Padişah'a Magosa'nın anahtarını takdim etmiştir. I.Ahmet zamanının da bizzat imal ettiği Kâbe'nin oluklarını sürre emaneti ile Hicaz'a götürmüştür. Yine I.Ahmet'in İstanbul'da yaptırdığı meşhur caminin iç tezyinatını da Evliya'nın babası Derviş Mehmet Zilli yapmıştır. Evliya'nın babası, K.S.Süleyman, II.Selim, III,Murat, III.Mehmet I.Ahmet, I.Mustafa, II.Osman, IV.Murat, Sultan İbrahim, IV.Mehmet devirlerine iştirak etmiştir⁵. Bunları herhalde babasının tanınmış ve saygın bir kişi olduğunu anlatmak için yazmıştır.

Evliya Çelebi ana tarafından Defterdar-zade Mehmet ve İpşir Mustafa Paşalarla da akraba olduğunu yazar. Evliya Çelebi'nin Mahmut adında bir erkek, İnal adın da bir kız kardeşi vardır. Ayrıca adlarını bildirmediği diğer iki kız kardeşi ile üvey anasından bahseder⁶.

Soy kütüğünü Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi'ye dayandıran Evliya Çelebi aslen Kütahyalıdır. Şeceresi içinde amcası Şair Firaki'nin de olduğunu biliyoruz⁷. Evliya Çelebi kendi soy kütüğünü sayarken dedesini "Kara Ahmet", dedesinin babasını "Demirci oğlu Şehit Kara Mustafa Paşa", dedesinin dedesini "Turhan Bala", olarak göstermiştir. Turhan Balanın babası olarak "Yavuz Özbek" yahut "Yavuz er" veya "Yavuk er" adında bir sancak beyinden bahsetmektedir. Bu Yavuz er veya Yavuk er İstanbul'un fethinde bulunmuştur. Ganimet malından kendi payına düşenle Unkapanı'nın iç yüzünde Sağırcılar Camisi ile 100 dükkân ve bir ev yaptırmış, Evliya Çelebi'de bu evde doğmuştur⁸. Evliya Çelebi eserinde Kütahya'dan bahsetmek de fakat doğduğu, yetiştiği hatta ilk tahsilini yaptığı beldeyi beklenen ölçüde kaleme alıp anlatmamıştır.

Eserinde genellikle mübalağalı haber vermekten hoşlanan Evliya Çelebi dünyaya geldiğinde evlerinde yetmiş kadar ulema ve meşayih bulunduğunu onların yardımlarından dolayı macera dolu hayatında her türlü sıkıntı ve meşakkatten

⁴ Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.1

⁵ Zuhuri Danişman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danişman Yayınevi, İst.1971, s.10

⁶ Zuhuri Danişman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danişman Yayınevi, İst.1971, s.11

⁷ M. Kemal Öke, S.Demircioğlu, S.Bilgin, *Evliya Çelebi'nin Kütahya'sı*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2006, s.19

⁸ Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.2

kurtulduğunu belirtir. Evliya Çelebi'nin ifadelerinden atalarının Kütahya'da Zereğen mahallesinde ikamet ettikleri, fetihten sonra da İstanbul'a gelip yerleştikleri yazılmaktadır. Kütahya'dan başka ailesine ait Bursa'da İnebey mahallesinde ve Manisa'da bir ev ile Sandıklıda bir çiftliğe sahiptir.

Aile İstanbul'a yerleştikten sonra Unkapanı'nda da iki ev ve dükkâna sahip oldu. Bunlardan bahsederken Kadıköy'de de bir bağlarının bulunduğunu kaydeder. Annesi Abaza olup I.Ahmet zamanının da saraya getirildiğini ve babası ile evlendirildiğini yazar. İyi bir öğrenim gördüğü anlaşılan Evliya Çelebi, Unkapanı'nda Fil Yokuşu'nda Şeyhülislam Hamit Efendi Medresesi'nde yedi yıl kadar derslere devam ettiği gibi Evliya Mehmet Efendiden de hıfza çalıştı. Babasından da hattatlık öğrendi.

Evliya Çelebi ilköğreniminden sonra Unkapanı'ndaki Fil Yokuşu'nda, Şeyhülislam Hamit Efendi medresesinde Müderris Ahfeş Efendiden 7 yıl ders gördü. Bu sıradaki ders ortağı, yani aynı hücredeki arkadaşı, sonradan Osmanlı tarihine geçen ve "Cinci Hoca" diye tanınan Hüseyin Efendi idi. Evliya Çelebi Sadizade Darulkurrasında hafız olmuş, babasından da kuyumculuğa dair bazı şeyler öğrenmiştir. Daha sonra Enderun'da tahsiline devam etmiştir. Burada Güğümbaşı Mehmet efendiden "Yazı" musahip Derviş Ömer Gülşen'inden "Musiki" Keçi Mehmet Efendiden "Arapça gramer" babasının dostu olan ve kendisine "Evliya" adının verilmesinde amil bulunan Evliya Mehmet Efendiden "Tecvid" dersleri aldı⁹.

Evliya Çelebi, Seyahatnamede babasının çırağı olan bir Rum'dan Rumca öğrendiğini yazmaktadır. Ardından saraya intisap ederek Enderun'da tahsilini sürdürdü. Güzel sesi dolayısı ile musiki eğitimi aldı. Bir müddet sonra Silahtar Melek Ahmet Ağa (paşa) İbrahim Efendi ile hattat Hasan Paşa tarafından IV. Murat'a takdim edildi. Padişahın emri ile Kılar-ı Has'a alındı. Burada eğitildi; hat, musiki, nahiv, tecvid gibi dersler okuyarak bilgisini arttırdı. Evliya Çelebi kendi ifadesine göre sık sık IV. Murat'ın huzuruna çıkıyor, nükte ve hoş sözlerle onu oyuyor, hatta padişah sinirli zamanlarında onu çağırıyordu¹⁰.

Kendi verdiği bilgiler ve hayatının genel çizgisi göz önünde tutulursa, zayıf ve ince, ufak cüsseli, iyi silah kullanan, cirit oynayan, ata binen çevik bir şahsiyete sahipti.

⁹ Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.3

¹⁰ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 529

Başkalarıyla iyi geçinen yüksek mevkili adamlar tarafından aranan sevimli, çevik bir insandır¹¹. Evliliğinin seyahate engel olacağı düşüncesi ile hiç evlenmemiştir, kırk yaşına kadar sakalsızdır. Bosna seyahati sırasında pek çok yol zahmeti çektiği için akamete uğradığından bu yüzden çocuğu olmasından ümidini kestiğinden bahsetmektedir. Bunun evliliğine mani olduğunu söyleyemeyiz çünkü eserinde yine ileriki yaşlarında bir hastanede tekrar gençliğini ve kuvvetini geri aldığını bildirmektedir¹².

Geniş bir hayal dünyası ve bilgi birikimine sahip olması seyahat merakını karşı koyulmaz bir hale getiriş olmalıdır. Eseri okuduğumuzda görüyoruz ki çocukluk döneminden beri pek çok kimseyi tanımış, tabi babasının konumu itibari ile, kendisinden büyük ve bilgili kimselerle sohbetler etmiş, ihtiyar kimselerin meclislerinde bulunmuş, geçmiş günler ve olaylara ait hikayeleri dinlemiş olması da seyahat merakını kamçulamış olabilir. Evliya Çelebi'nin kuvvetli bir hayal gücü ve tasvir yeteneğinin olduğunu eseri okuyunca daha iyi anlıyoruz, sanki onunla geziyor tasvir ettiği insanlarla beraber olduğunuzu zannedersiniz, maceralara, sergüzeştlere atılmayı seven biri olduğu aşikar anlaşılmaktadır. Saf yürekli, insanları kendisi gibi doğru ve dürüst zanneden yazar bu yüzdendir ki her anlatılana inanmış ve olduğu gibi kaleme almıştır. Kitabı okurken hiç olmayacak rivayetlerle karşılaşmanız bunun bir göstergesidir.

Evliya Çelebi devrinin her sınıf halkı arasında dolaşan bütün rivayetleri toplamış olmakla, o devrin düşünüş tarzını bize samimiyetle nakletmiş olmaktadır. Bu bakımdan Evliya Çelebi'yi mübalağacıdır diye tanımak haksızlık olur¹³. İlk seyahat heyecanını Kanuni Sultan Süleyman devrinden Sultan İbrahim'e kadar gelen padişahlara hizmet ettiğini belirttiği babasının sohbetlerinden aldığı, ayrıca babasının arkadaşlarından ve dostlarından dinlediği çeşitli seyahat maceralarının da ona ilham verdiği söylenebilir.

Kendisi eserinde seyahatlerin sebebinin 1040 muharremin Aşure gecesini (19 Ağustos 1630) gördüğü bir rüyaya bağlamaktadır. Buna göre İstanbul'da Yemiş iskelesi civarındaki Ahi Çelebi Camii'nde¹⁴ Hz peygamberi kalabalık bir cemaatle görür, heyecana kapılıp Resul-i Erkemin elini öperken “Şefaata ya Rasulallah” diyecek yerde

¹¹ M. Emre Karaörs, *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, Gümüş Basımevi, İstanbul 1992, s. 9

¹² Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1989, s. 9

¹³ Zuhuri Danışman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971, s. 11

¹⁴ Ahi Çelebi Camii, günümüzde Unkapanı'nda, hal binası yakınındaki, Kanlıfırın Camisi olarak adlandırılmıştır.

“Seyahat ya Rasulallah” der. Hz peygamber de tebessüm ederek şefaati, seyahati ve ziyareti ona müjdeler; cemaatte bulunan ashabın duasını alır; Sad b. Ebu Vakkas da gördüklerini yazması temennisinde bulunur. Bu rüyayı tabir ettirdiği Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Abdullah Dedenin “Sad b. Ebu Vakasın nasihatı üzerine iptida bizim İstanbul’cağazı tahrir eyle” tavsiyesiyle önce doğduğu(Evliya Çelebi Kütahya’da doğmuştur.) ve yaşadığı şehri gezmeye, gördüklerini yazmaya karar verir. İstanbul’u semt semt gezen ve çeşitli meclislere, kahvehane ve meyhanelere uğrayarak bu mekânlar hakkında bilgiler toplamıştır¹⁵.

Evliya Çelebi İstanbul dışına ilk seyahatini 1640 yılında Bursa’ya yapar. Babasından izinsiz gittiği Bursa’dan dönüşünde babası ona artık seyahat etme izni verdiği gibi seyahatlerini kaleme almasını da tavsiye etmiştir. Evliya Çelebi’nin uzak memlekete ilk seyahati, Ketenci Ömer paşanın Trabzon’a vali tayin edilmesi ile oldu¹⁶.

1641 Nisanında Azak kalesini Rus Kazaklardan geri alınması için Hüseyin Paşa kumandasında yapılan sefere katıldı. Kış bastırıp da Azak Kalesi alınamayınca Kırım hanı Bahadır Giray Han ile Kırım’a döndü ve kışı Kırım ve Bahçesaray’da geçirdi. Bir yıl sonra tekrar Azak’ın geri alınışı harekâtına katıldı. Han’dan izin alıp İstanbul’a dönerken fırtınaya yakalandı gemisi battı kendi ifadesine göre üç gün üç gece geminin sandalı ve daha sonra büyük bir tahta üzerinde bugünkü Bulgaristan kıyılarına çıkıp canını kurtardı. Türk köylerinin birinde hasta yattıktan sonra İstanbul’a gelerek 4 yıl kadar kaldı ve bundan sonra Karadeniz’de gemi ile yolculuk etmeye tövbe etti¹⁷.

1645 yılında Girit seferine çıkan Yusuf Paşa ile birlikte Hanya’nın fethinde bulundu. Sonraki yıl Erzurum Beylerbeyi Defterdaroğlu Mehmet Paşa’ya müezzin ve Erzurum Gümrük Kâtipliğine tayin edilmiş olarak onunla ve kalabalık maiyeti ile Anadolu’nun birçok şehir kasaba ve köyünde konaklama suretiyle Erzurum’a gitti. Tebriz Han’ının elçisine yoldaşlık ederek Azerbaycan ve Gürcistan’ın bazı yerlerini de gördü. Mehmet Paşanın Kars’a tayin edilip bu vazifeyi kabul etmeyip İstanbul’a hareket edince onunla birlikte İstanbul’a dönmüştür. Defterdaroğlu Mehmet Paşa o sırada hükümete isyan etmiş bulunan Vardar Ali Paşayı nâkile memur edilenler arasında idi. Fakat hükümete güvenmediği için bu emri dinlemediği gibi diğer Anadolu paşalarıyla anlaşmaya

¹⁵ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, *DİA*, XI, 530

¹⁶ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, *DİA*, XI, 531

¹⁷ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, *DİA*, XI, 532

çalışıyor bu sebeple Evliya Çelebi'yi kurye olarak kullanıyordu. Evliya Çelebi bu gidiş gelişlerin birinde yolunu şaşırıp ünlü Celalilerden Kara Haydaroğlu ile Katırcıoğlunun arasına bile düşmüştür¹⁸.

1648 yazında İstanbul'a geldi babası vefat etmişti miras işlerini hallettikten sonra Şam Beylerbeyi Murtaza Paşa'ya kapılanarak Şam'a gitmek üzere onunla yola çıktı. Şam bölgesinde iken vazifeli olarak Suriye ve Filistin bölgelerini gördü. Murtaza Paşa Sivas'a tayin olunca birlikte Sivas'a gittiler. Vergi toplamak için Orta ve Doğu Anadolulun birçok yerini gezdi. Murtaza Paşa Sivas'tan azledilince 1650 yılında İstanbul'a geri döndü. Bu sırada Melek Ahmet Paşa sadrazam oldu ve Evliya Çelebi'yi kendine musahip ve mahrem edindi. Melek Ahmet Paşa büyük vezirlikten azledilip Özi beylerbeyliğine tayin olunca Evliya Çelebi'de onunla beraber Rumeli'de birçok yeri gezdi. Daha sonra Paşa Rumeli Beylerbeyliğine tayin olunca Sofya'da bulundu. Paşa tekrar azledince İstanbul'a döndü ve iki sene İstanbul'da kaldı. Melek Ahmet paşa Van beylerbeyliğine tayin olunca onunla birlikte giderek Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü görmüş oldu. İranlılar tarafından götürülen koyun sürülerinin geriye alınmasını sağlamak ve Bağdat valisi Murtaza paşanın İranlılara esir düşmüş olan kardeşini kurtarıp Bağdat'a getirmek vazifeleriyle İran'a oradan da Bağdat'a gitti. Melek Ahmet Paşa tekrar Özi eyaletine vali oluca onunla birlikte tekrar Silistre'ye gitti¹⁹.

1657 de Macar Rakoczi üzerine yapılan sefere katıldı. Bu sırada Kırım hanı IV. Mehmet Giray Han'ın hizmetine girdi. Güney Rusya'ya yapılan akınlara ve Rus Kazakların bozgunu ile biten savaflara katıldı. Eyalette birçok yeri dolaştı. Melek Ahmet Paşa Bosna beylerbeyi olunca onunla birlikte yola çıktıysa da Sadrazam Köprülü Mehmet Paşanın adamları tarafından yakalanarak tedavi için bir ay İstanbul'da kaldı. Bursa Çanakkale ve Gelibolu yörelerine gidip geldi²⁰.

1659 yılında Boğdan Voyvodası Stefenitza'yı (Stefanita Lupu) ülkesine götüren kafiye katıldı. Asi Eflak beyi III. Mihnea'nın te'dib harekâtında ve Kırım süvarileriyle birlikte çeşitli akınlarda bulundu. Bu arada Tımaşvar sahrasında Köse Ali Paşa'nın

¹⁸ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 532

¹⁹ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 533

²⁰ Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.V

Erdel savaşına katıldı. Burada Kırım askeriyle Erdel'i karış karış dolaştı. Kışı geçirmek üzere Belgrat dönüşünden sonra Arnavutlukta “mal tahsili” ile görevlendirildi.

1663 yılında Fazıl Ahmet Paşanın Avusturya seferine katıldı. Uyvar kalesinin fethinden sonra kendi rivayetiyle Bohemya'dan İsveç'e ve Hollanda'ya kadar birçok diyarı dolaşmıştır. Belgrat'a dönüşünde Hersek'e Sührab Mehmet Paşaya mektup götürdü ve burada Venedik sınırı boylarındaki harekâtlara katıldı. Ardından Macaristan'a dönüp Raap muharebesine şahit oldu ve bu savaş hakkında geniş bilgi verdi.1664 yılında Vasvar muahedesinden sonra yeni fethedilen kaleleri dolaştığı gibi elçi Kara Mehmet Paşa'nın maiyetinde Viyana'ya gitti. Viyana'da imparator 1. Leopold ve Başkumandan Montecuculli ile görüştüğünü imparatorudan aldığı izin belgesi ile Danimarka içinde, Hollanda ve Brandenburg'a gittiğini yazan Evliya elebi birçok ülkeyi gezdiğini belirtse de bunun doğruluğu şüphelidir. Bir müddet sonra Kırım yoluyla Kafkasya'ya geçip Volga boylarına çıktığını, bu yöreleri dolaştıktan sonra bir elçilik kafilesine katılarak Azak kalesine döndüğünü yazar. Kefe'den Bahçesaray'a giderek Adil Giray'ın bazı seferlerinde bulundu²¹.

Mayıs 1668'de İstanbul'a dönen Evliya elebi yılın son aylarına Edirne, Selanik, Gümülcüne gibi Rumeli şehirlerini gezdi. Anadolu'dan gemiyle Girit'e geçti hala Kandiye kalesi kuşatması sürüyordu kuşatmanın çeşitli safhalarına şahit oldu. Seyahatnamesinde bu olayı kaydettiği gibi Kandiye fetihnamesini de seyahatnamesine koymuştur (VIII, 558). Ayrıca tahrir heyetiyle birlikte Girit'i gezmiş ve burası hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Girit dönüşü Mora'ya gecen Evliya Çelebi, Manyot asilerinin tenkilinde bulundu. Ardından Arnavutluğa geçerek buradaki şehirleri dolaştı.1670 yılında tekrar İstanbul'a dndü²².

Evliya elebi uzun zamandır arzu ettiği hac farizasını yerine getirmek için yollara düştü. Bu seyahatini de bir rüyaya bağlamıştır. Kadir gecesi Eyüp Sultanın kabrini ziyaret ettikten sonra babasını ve hocası Evliya Mehmet Efendi'yi rüyasında görmüş ve onlar da hacca gitmesini tavsiye etmişlerdir. Evliya elebi dostu Saili elebi, üç yoldaşı ve sekiz kölesi ile Mayıs 1671 de İstanbul'dan hareket ettiler. İlk kez bu kadar küçük bir gurupla uzun bir seyahate çıkıyordu. Güzergâhını yine farklı tuttu Bursa, Kütahya, Afyon'dan İzmir'e oradan Sakız, Sisam adalarını geçip tekrar Batı Anadolu'ya gitti.

²¹ Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.V

²² Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.VI

Aydın'ı Menteşe sahillerini, İstanköy ve Rodos adalarını dolaştı bu adalar hakkında bilgi verirken Rodos Defternamesi'nden faydalandı. Rodos'tan Anadolu'ya geçerek daha önce görme fırsatı bulamadığı Güney Anadolu şehirlerini ziyaret edip Adana, Maraş, Ayıntap ve Kilis üzerinden Suriye'ye geçti. Hac güzergâhını ayrıntılı bir şekilde eserinde bahsetti²³.

Hac farızasını yerine getirdikten sonra Mısır'a geçti burada iken bütün bölgeyi Sudan ve Habeş eyaletlerini gezme fırsatı buldu. Muhtemelen Mısırda kaleme aldığı eserinin X. ve son cildini tamamen bu memleketlere ayırdı. Onun burada on yıla aşkın bir süre kaldığı anlaşılmaktadır. Mısırda iken Ali Özbek Bey ile dostluk kurmuş ve yazdığı X. cilt onun koleksiyonuna intikal etmiştir. Ancak eserin yazmaları I. Mahmut devrinin Kiler Ağası Hacı Beşir Ağa'ya hediye edilmek üzere İstanbul'a getirilmiştir²⁴.

Seyahatnamenin X. cildi eksik bir şekilde birdenbire bitmektedir bu sebeple Evliya Çelebi eserini bir sonuca bağlayamadan vefat ettiği tahmin edilmektedir. Vefat yeri ve tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Onun ölüm tarihi üzerinde duran M. Cavit Baysun Seyahatnamenin X. cildinin sonlarındaki bilgilerden hareketle önce 1093(1682) civarında olabileceğini yazmış daha sonra bu bilgiyi düzelterek Evliya Çelebi'nin muhtemelen II. Viyana kuşatmasına idrak ettiğini 1095(1684) yılında hayatta bulunduğunu belirtmiştir²⁵.

Seyahatnamede, hangi ciltte nereleri gezdiği hakkında toplu bir bilgi verirsek:

I. cilt: İstanbul tarihi, camileri, medreseleri, imaretleri, konakları, sarayları vs.

II. cilt: Bursa Mudanya yöresi, Trabzon, Abaza ahalisi, Gürcistan vs.

III. cilt: Üsküdar'dan, Şam'a kadar kentler, Niğbolu, Sofya, Edirne hakkında bilgiler.

IV. cilt: İstanbul'dan Van'a kadar kentler, İran, Irak, Araplar hakkında bilgiler.

V. cilt: Tokat, Lehistan, Gelibolu, Belgrat, Venedik ve Üsküp taraflarını gezmiştir.

VI. cilt: Macaristan ve Almanya'yı gezmiştir.

VII. ciltte: Avusturya, Kırım, Dağıstan ve Çerkezistanı konu edinmiştir.

VIII. ciltte: Kırım dolayları ile Girit, Selanik, Rumeli hakkında bilgiler verilmektedir.

²³ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 531

²⁴ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 532

²⁵ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 532

IX. ciltte: İstanbul'dan Mekke'yi Mükerrerme ve Medine'yi Münevvere ye kadar güzergâhında olan yerler hakkında bilgiler vermektedir.

X.ciltte: Bu ciltte ise Mısır hakkında bilgiler vermektedir.

Mısırdan İstanbul'a döndükten sonra öldüğü ve mezarının Meyyitzade kabri civarındaki aile kabristanlığında bulunduğu dair iddialar vardır. Evliya Çelebi, Seyahatname'de aile mezarlarının Şiştane'den Kasımpaşa'ya inen bölgede Meyyit İskelesi mezarlığı olarak anılan yerde bulunduğunu belirtmektedir. Bugün ise o mezarlık kaldırılmış, yalnız Loğusa Hatun Türbesi kalmıştır. Evliya Çelebi'nin ailesinin yanına gömülmüş olması büyük bir ihtimaldir²⁶.

Evliya Çelebi ve diğer aile efradı, Beyoğlu belediye önünden Kasımpaşa'daki büyük kışla istikametine doğru uzanan büyük kabristanda kargir eski bir türbenin civarında gömülüdürler. Bu kabristan Şeyhülislam Çivizade merhum Saib Molla Bey'in meşihatı zamanında ve Mısırlı Hamade'nin Evkaf nazırlığı zamanında bu Molla'ya vaki müracaatı ile bu mezarlığı kaldırmış, kıymetli taşlarını derin bir çukura gömdürmüştür, bilahare burada 1334'te kışlaya inen yol genişletilirken bu taşlarda kırılmak üzere ziyan edilmiştir²⁷.

Evliya Çelebi hiç evlenmiştir. Devlet ricalinden çok tanıdığı olmasına rağmen ikbal hırsına kapılıp mansıp ve makam peşinde koşmayarak hayatını seyahate vakfeden Evliya Çelebi, seyahatlerine yardımcı olması için zaman zaman mektup götürüp getirmek, köyler tahrir etmek, vergi toplamak gibi görevleri kabul etmiştir. Bazen elçi kafilelerine katılarak daha emniyetli yolculuk yapma fırsatını değerlendirmiştir. Ailesinin zengin olması uzun seyahatleri için gerekli kaynağı sağlamada kolaylık sağlamıştır. Nitekim seyahatlerinde köleleri, uşakları ve dostları yanında bulunuyordu. Yerine getirdiği hizmetler karşısında aldığı atıyyeler, seferlerde payına düşen ganimetler ve satışlardan elde ettiği karlar da ona yeni gelirler sağlıyordu. Bazı seyahatlerde de katıldığı heyetler sayesinde aşırı masrafı olmuyordu²⁸. Fakat zamanın teamülü icabı beğenilen hareketleri karşısında para, altın, gümüş gibi hediyeleri de almaktan

²⁶ Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1989, s.11

²⁷ Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, Bika yayınevi, İstanbul 2004, I.,234

²⁸ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 533

çekinmezdi. Katıldığı savaşlarda bol ganimet malı ile döner hissesine düşen esirleri de satıp paraya tahvil ederdi²⁹.

Evliya Çelebi zamanına göre yüksek tahsil yapmamışsa da gezdiği yerler ve gördükleriyle kültürünü tamamlamıştır. Tahsil eksikliği bilhassa tarih olaylarını anlatırken çok açık ve acı bir şekilde görülmektedir.(Fatih’le Mısır sultanı Kalavun’u çağdaş göstermesi gibi) birde muhayyilesi geniş olduğundan evliyalar ve şeyhler hakkında verdiği bilgiler uydurmalarla doludur. Hattat, şair, nakkaş, müzikçi ve biraz da kuyumcudur. Şairliği kaliteli değildir, nesri kendi çağının ağdalı nesri olmayıp çoğu zaman sade, tekellüfsüz bir nesirdir. Hatta bazen o kadar güzel ve orijinaldir ki Evliya Çelebi’ye 17. yy.’ın *Dede Korkut’u* denilebilir. Başka bir özelliği de asker olmasıdır pek çok savaşa ve kuşatmaya katılmış, gezi masraflarını karşılayacak ganimetler elde etmiştir. Bunun yanı sıra Evliya Çelebi usta bir okçudur, bunu okçuların piri Sad bin. Ebu Vakkas’ın türbesini ziyaretiyle ilgili anlatımıyla da belirtmektedir. Tam bir tahsil görmemesine karşın Evliya Çelebi öğrendiklerini kullanmasını çok iyi bilen dahası asıl tahsilini hayattan alan bir kişidir. Söyleyebiliriz ki asıl tahsilini okuduğu her tür kitaptan ve her telden çalan bir kimse olarak hayatın içinden almıştır³⁰.

Evliya Çelebi seyahatini başarabilmek için herkesle iyi geçinmeye gayret ettiği görülmektedir. Yapılan tasvirlerden ve kendi anlatımından huysuz bir adam olmadığı görülen yazar, nazik ve güler yüzlü herkesin hoşuna giden bir şahsiyetinin olduğu söylenebilir. Bunu dalkavukluk yapmak için olmasa gerek zevk ehli olduğunu göstermek için mesirelerde kalmış, meyhaneleri dolaşmış, ağzına içki koymadığını söylemesi herhalde esmayı üstüne sıçratmamak için olmalıdır. Ahmet Yesevi soyundan geldiğini iddia edip din ve tasavvuf davası gütmesi dolayısıyla dinin ve devletin yasakladığı içkiyi içmemiş görünmek lüzumunu duymuştur. *Seyahatname* esas bakımından coğrafya bilgisi vermekle beraber tarih, etnografya, folklor, binalar, yollar, kültür ve dil bakımından da çok önemlidir.

Evliya Çelebi zamanında olup da bugün bulunmayan köyler, kasabalar, camiler, ve mezarlar hakkındaki satırları birinci derecede kaynak değeri taşır. Orijinal gözükme gayretiyle bazı zorlama ve uydurmaları olduğu muhakkaktır. Bazen de eskiden yazılmış kitapları okuyarak seyahatnamesine aldığı bilgileri kendi görgüsü mahsulü göstermesi

²⁹ Zuhuri Danışman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1971, s.10

³⁰ Mücteba İlgürel, “*Evliya Çelebi*”, *DİA*, XI, 534

bu kabildendir. Seyahatname mübalağalı ve hayali taraflarına rağmen birçok bakımdan mühim ciddi incelemelere layık bir eserdir. Bu temel kaynaktan ilmi eserler çıkarmak için uzun ve etraflı çalışmalara ihtiyaç vardır ki bu da yıllara bağlıdır³¹.

Evliya Çelebi gezdiği yerlerdeki halkın diline ve konuşma şekillerine özel bir önem vermektedir. Sade ve samimi ifadesi ile konuşur gibi cümlelerle herkese hitap etmeyi amaçlamıştır. Bazı araştırmacılar Seyahatnameyi bir hatırat olarak görmüşlerdir. Evliya Çelebi eserinde de görüldüğü üzere olaylara çok defa alaycı bir dille yaklaşır karşılaştığı kimselerin taklidini yapmaktan çekinmez. Bazen naklettiği şeyi daha da renklendirmek için uydurma bir haber veya hadise ortaya atar. Bu arada okuyucunun ilgisini çekmek için aklın almayacağı garip olaylara da yer verir. Mesela fillerin geçtiği köylerde kadınların fil doğurması, gaipten haber veren mağaralar, çaresiz dertlere çare bulan hekimler vb. Olağanüstü şeyler onun üslup ve eserine çeşni kattığı gibi, bu tür hikâyelere meraklı geniş kitlelerin ilgisini çekerek bu sayede eserine popüler bir karakter vermeyi de amaçladığı söylenebilir.

Evliya Çelebi eserini yazarken, Zehebi, İbn Solak, *Hitatı Kuza'i, Manzara-i enhar'u uyun'u b'ri Germab, Futuhu's- Şam*, İbn Kesir, *Et tecrid fi's Sahabe, Tabakatu Şa'ravi, Tevarihu Enbiya, Ahd-i Atik Kitabu Yahuda* gibi Rum ve Yahudi kaynaklarından yararlandığı anlaşılmaktadır. Türk okuyucusuna eskilerin İsrailiyat dedikleri peygamberlerin öykülerini tanıtmış olması bakımından da ayrıca önemli bir değere sahiptir³².

Başka bir kaynakta, Evliya Çelebi bu eserini yazarken Makrızı, Taberi, Zahebi, Celalzade, Ali ve Solakzade gibi müellifler yanında eski İslam müelliflerinden Kazvini ve Zekeriya Kazvini'den de faydalanmıştır. Seyahatnamesinde bazı kelimelere yer vermekle dil açısından da büyük bir hizmet vermiştir. Eseri sadece bizim için değil başka milletler için de bir kaynaktır. Bu sebeple Almanca, Rusça, Bulgarca, Sırpça, Farsça, Fransızca, İngilizce, Yunanca gibi dillere çevrilmiştir³³. Bunun yanında Evliya Çelebi'nin *Şakaname* adlı bir eser yazdığını söylemesine rağmen bu eser ele geçmemiştir³⁴.

³¹ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 534

³² İsmet Parmaksızoğlu, *Evliya Çelebi, Seyahatname: Rumeli, Solkol ve Edirne*, Kültür Turizm Yayınları, Ankara 1984, s.7

³³ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, 534

³⁴ M. Emre Karaörs, *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, , Gümüş Basımevi, İstanbul 1992, s. 10

Son çalışmalara göre Seyahatnamenin asıl nüshaları Topkapı Saray müzesi kütüphanesinde. İlk sekiz cildi bilinen esas nüshanın (I-II cilt, Bağdat Köşkü, nr. 304, III-IV. cilt, Bağdat köşkü nr.305,V.cilt, Bağdat köşkü, nr.307,VI. Cilt, Revan Köşkü, nr.1457; VII-VIII. Cilt, Bağdat Köşkü nr.308) müellif hattı olup olmadığı tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar Evliya elebinin duvar yazılarına bakarak bu nüshaların onun elinden çıktığını belirtirken, bazıları bu delilleri yetersiz bulmakta, bunların Mısırdan getirilen ve istinsah esas alınan nüshalar olduğunu ileri sürmektedirler. Seyahatnamenin ilk altı cildi Süleymaniye kütüphanesindeki nüshalar esas alınarak basılmış (İstanbul 1314–1318)VII-VIII. Ciltler için Süleymaniye kütüphanesindeki yazma (Beşir Ağa nr.448–452) esas alınıp birkaç nüsha ile karşılaştırılmak suretiyle Türk Tarih Encümenin öncülüğünde baskıya hazırlanmış (İstanbul 1928). IX. Cilt yine Beşir Ağa nüshası ile diğer yazma nüshalar mukayese edilerek bazı batılı seyyahların eserlerinden yirmi altı adet levha ve Ali Reis'in 1567 yılına ait Ege haritası ile birlikte 1935'te neşredilmiştir. Aynı şekilde X.ciltte Piri Reis'in Kitabı Bahriyesinde Kahire ve İskenderiye haritalarının ilavesi ile 1938 yılında Maarif Vekleti tarafından yayımlamıştır. Seyahatname üzerinde son zamanlarda yapılan ilmi çalışmalar oldukça artmış bazı bölgelerin müstakil monografileri hazırlandığı gibi dil özellikleri konusunda önemli makaleler yazılmıřtır³⁵.

Evliya elebi'nin gezip gördüğü yerleri ve şahit olduğu olayları konu alan on ciltlik Seyahatnamesi Türk Kültür Tarihi bakımından oldukça önemli bir kllyat niteliği taşımaktadır. Seyahatname-i Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi adlarıyla bilinen bu eserin bazı nüshaları Tarih-i Seyyah ismini de taşır. Bugün hızla değişmekte ve gelişmekte olan Anadolu şehirlerinde birkaç yıl sonra Evliya elebi'nin bahsettiği yapıtlardan ve eserlerden bekle de hiçbir iz kalmayacaktır. Bu eserleri kaybolmadan önce yakalayıp incelemek bir heyetin, bir derneğin bile yapabileceği,tarihe ve kültürümüze sahip çıkma ve onu yaşatma meselesi olmalıdır ki bizde bu vesile ile ecdadımıza karşı az da olsa minnet ve şükran borcumuzu deyebilelim.

³⁵ Mücteba İlgürel, “ *Evliya Çelebi*”, *DİA*, XI, 534

1.2. Seyahatnamede Geçen Gayri Müslim Mabetleri

Konuyu incelerken üzerinde sık durulan ve tekrarlanan bazı dini kavramları ele alarak bunların kökeni ve tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Genellikle gayri Müslim mabetlerinin, Kilise, Havra ve Sinagog gibi dini ve mimari açıdan önemli olan ve dinlerin özünde kutsal bir yere sahip olanlarına ayrı bir yer ve önem verilecektir.

1.2.1. Kilise

Kilise ifadesi Yunanca "ekklesia" kelimesinden gelir; meclis, cemaat anlamındadır. Bu kelime, Eski Ahit'in Yetmişler tercümesinde İbranî dilindeki "kahal"ı karşılamak üzere kullanılmıştır. Yeni Ahid'de yer alan Pavlus'un Mektupları'nda bütün Hıristiyan cemaatini veya mahallî Hıristiyan topluluklarını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kelimenin Arapçası "kenîse"dir. Batı dillerinden meselâ; İngilizcedeki "church" kelimesi, Yunanca "kyriakon"dan (Rabba ait olan şey) gelir. Kilise kelimesi, Yeni Ahid muhtevası içinde Hz. İsa (a.s)'ın sözleri arasında sadece iki yerde şu şekilde geçmektedir: "Ben de sana derim ki: Sen Petrus'sun ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım...", "Ve onu dinlemek istemezse, kiliseye söyle. Ve eğer kiliseyi de dinlemek istemezse, o sana putperest ve vergi mültezimi gibi olsun (Matta 16:18,18.17)³⁶.

Yeni Ahid'de geçen diğer kilise kelimeleri, genelde mistik bir kavram halindedir. Meselâ; "İsa'nın vücudu" (Koleselilere 1.24). Ma'bed (1.Korintoslulara mektup,3.16) gibi. Yeni Ahit'de kilise kelimesi bir bina olarak hiç kullanılmamıştır. Aslında ilk Hıristiyanların ibadet ettikleri ayrı bir yer yoktu. Onlar uygun yerlerde toplanıyorlardı. Ancak IV. Yüzyılda ma'betli devre başladı ve Hıristiyanlar ibadetlerini yaptıkları bu yapılara kilise adını verdiler. Hz. İsa, İsrail'in oniki kabilesine tekabül eden oniki havari edindi. Böylece o, "Ben, İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim" (Matta,15.24) sözleri çerçevesinde kuracağı topluluğun temelini oluşturdu. İlk kilisenin böylece ortaya çıktığını ileri süren Hıristiyan ilâhiyatçılar, onun Tanrının melekûtu ile rabitasını açıklıkla belirtmediler. Ancak üzerinde durdukları, sabırla ve itaatle beklenilecek Tanrının Krallığı için kilisenin bir seçkin kimseler grubu olduğu idi. Yeni Ahit yazarları, bu arada Pavlus'a göre kilise, İsa Mesih'in gerçek anlamda bir çeşit dünyevî bedenidir³⁷.

³⁶ Günay Tümer, "Kilise", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil yayınları, İstanbul 2000, I, 377

³⁷ Günay Tümer, a.g. m., s. 377

O, bu bedenın başı, tek tek Hıristiyanlar ise üyeleridir. Aslında Hz. İsa, liderleri Petrus olan havarilere gerçekleri yayma görevini vermişti. Petrus, Hz. İsa'nın Hıristiyanlara göre çarmıh ve tekrar dirilişinden sonraki Pentakost günü Kutsal Ruh'un Kudüs'te ilk Hıristiyan topluluğu üzerine inmesi sonucu meydana gelen kilisenin başı oldu. İlk kilise, Kutsal Ruh vasıtasıyla ilâhî güçle dolmuş oldu. Böylece kilisenin Hz. İsa'nın sadece bedenî hatırasından ziyade onun manevî varlığıyla bütünleşmiş olduğu kabul edildi. O günden sonra onun kilisede hazır bulunduğuna inanıldı³⁸.

Kilise, gittikçe artan bir ilâhî yapı inancı içinde, dört önemli özelliğini muhafaza etti: Birlik, kutsallık, âlemşümulluluk ve havarilere bağıllık, Petrus ve Pavlus'un Roma'da öldürülmesi, mezarlarının orada bulunması, Matta 16.18'deki açıklama, Roma Kilisesinin bütün Hıristiyanlığı temsil ettiği iddiasına yol açtı. Mahallî kiliseler de kurulmuştu. Görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Konsüller devresinden sonra 1054'te Roma papasının Bizans patriğini aforozu, onun da cevabıyla kesin bölünme gerçekleşti. Doğu Kilisesi, "Ortodoks" (asla sadık), Batı Kilisesi ise "Katolik" (cihanşümül) adını aldı. XVI. Yüzyılda Batı Kilisesi kendi içinde bir bölünme daha yaşadı. Protestanlık ortaya çıktı (Bugün meselâ Amerika'da Protestanlığa dâhil 250 çeşit kilise ve bir de müstakil kiliseler bulunmaktadır). Her Kilise bir mezhep görüntüsü kazandı. Protestan reformcuları, kilisenin şahsiyetinin sakrament ayinlerinden ziyade Tanrının kelâmı ile bütünleşme olduğuna ağırlık verdiler. Pavlus'un, kilisenin Yeni İsrail olduğu (Romalılara 9,6 vd.) şeklindeki açıklamasına dayanarak her Protestan topluluğu, kendisini gerçek kilise olarak nitelendirdi ve Eski Ahit kilisenin kutsal literatürü diye yorumlanmaya başlandı³⁹.

1.1.2. Havra (Sinagog)

Yahudilerin ibadet yeri olan ve dilimize "Havra" diye çevrilen bu kelime, Yunanca'da "Synagogue", toplantı için kullanılan bir terimdi. Daha sonra İbranice "Keneset ve Bet ha-Keneset" kelimelerine uygun olarak toplantının yapıldığı yer için kullanıldı. Tanrı ile buluşma yeri anlamına da gelir. Talmud'da geçen ifadelerle göre, "halk evi", "küçük ma'bed", "dua ve ibadet yeri", "Sabbat evi" gibi anlamlara da gelir(Encyclopedia Britannica, U.S.A, 1970, XXI, 563). M.Ö. 586'da Süleyman Mabedi'nin yıkılışından sonra, Bâbil sürgünü esnasında Havra, halkın ibadet edebileceği bir kurum haline geldi.

³⁸ Günay Tümer, a.g. m., s. 378

³⁹ Günay Tümer, a.g. m., s. 378

Kudüs'teki Ma'bed'in yıkılışından sonra aynı zamanda bir eğitim öğretim yeri haline gelen havra; Bâbil tutsaklığı dönüşünde -özellikle Ezra ve halefleri zamanında- Kudüs'teki Ma'bed kültü ile paralel olarak gelişti(Encyclopedia Britannica, U.S.A, 1970, XXI, 563). M.S. 70'de Süleyman Mabedi'nin, Roma İmparatoru Titus tarafından ikinci defa yıkılışını takip eden süre içerisinde Havra, iyice yerleşmiş bağımsız bir kurum haline geldi. Kudüs'ün Yahudilerin elinden alınışını takip eden yıllarda, Yahudi toplumunun müşterek hayatının merkezi haline geldiğinden önemi daha da arttı (Encyclopedia Britannica, U.S.A, 1970,c. XXI, s. 563)⁴⁰. Kurban dışındaki ibadet Havra'da gelişti. Çünkü Süleyman Mabedi'nin yıkılışıyla beraber kurban ibadeti de Yahudi dini hayatından kalkmıştı. Ve böylece Havra, Yahudilerin dağılmasını da önledi. Bundan sonra Yahudiler, her nereye gittilerse Havra'larda toplandılar. Zamanla hastanelerde, her yapılan yeni mahallede muhakkak bir Ma'bed yapılı hale gelindi. Her Üniversitenin de bir Mabedi bulunmaktadır⁴¹.

Havra; gerek günlük gerekse haftalık ibadetin yapılması, kutsal kitapların okunması ve dini emirlerin öğrenilmesi için Yahudi cemaatinin toplandığı yapıyı ifade eder. Toplanmalar Sabbath (Cumartesi) günü ve günde üç defa yapılır. Havra'daki en kutsal şey, Doğu yönünde, perde ile örtülü bir hücredeki kutsal sandık'ta muhafaza edilen Tevrat tomarıdır. Bu sandık Kudüs yönündedir ve ibadet esnasında herkes ona doğru yönelir. Tevrat, aynı zamanda dini hayatın merkezi durumundadır. Havra'da yapılan ayinler; Tevrat'tan bazı bölümlerin okunması, muayyen dua ve ilâhiler ve bazen bir vaaz (hutbe)' den ibarettir. İbadet için en az on iki yaşını bir ay geçmiş on erkeğin bir araya gelmesi gerekmektedir. Kadınlar ibadete katılamaz ve erkeklerle bir arada bulunmazlar. Kadınların yeri ya arkada, ya da perde veya kafesle kapatılmış yan taraflardadır. Son zamanlarda ise bazı yerlerde kadınlarla erkekler bir arada oturabilmektedirler⁴².

Mecburi olmamakla beraber, çoğu aileler nikâhı da Havrada kıydırırlar. Yahudilerde Havra (Ma'bed) önemli bir yer tutmaktadır. Âdeta Havra ile dini hayatları iç içedir. Havranın ortasında, ibadet ve ayini yöneten kişi için yapılmış, "Bema" denen bir kürsü vardır. Yüzü Ahid Sandığı'na dönüktür. Bu kürsünün üzerinde mumlar dikilmiştir. Kürsü'nün üç tarafında cemaat için oturma yerleri vardır. Duvarlarında kutsal kitaptan

⁴⁰ Ana Britannica, "*Havra (Sinagog)*", İstanbul 1987, X, 416

⁴¹ Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, Elips yayınevi 1995, II, 1191.

⁴² Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul 1966, s. 230

yazılmış metinler vardır. Resim ve heykel yoktur. Model olarak Süleyman Mabedi esas alınmıştır. Mimari tarzı ülkelere ve asırlara göre farklılık arz eder⁴³.

1.1.3. Manastır

Din adamlarının, rahip ve rahibelerin, dünya hayatından soyutlanmış bir şekilde köşeye çekilip, yaşadıkları ve dinî eğitim yaptıkları yer. Yunanca, "ortaklaşa yaşanılan yer" anlamındaki "manasterion" kelimesinden türetilmiştir. Manastırlar, çöllerde yaşayan keşişlerin ortaya çıkmasıyla ilk olarak doğu Hıristiyan bölgelerde görülmeye başlandı. Keşişler dünyadan el etek çekerek tek başlarına çöllerde hayat sürerek, Hıristiyan mistisizmini ortaya çıkardılar. Daha sonraları bu keşişler, bir araya toplanarak manastırları oluşturdular. IV. asırdan itibaren manastırların kurulmaya başlanmasıyla keşişler, bu mekânlarda faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu tarihten sonra, keşişlik ve bu hareketin müesseseleri olan manastırlar, batıda da görülmeye başladı. Hıristiyan din adamları, bu hareketi destekleyerek, manastırların yerleşmesini sağladılar. Manastırlar, yerleşim yerlerinden uzak kırlarda ve dağlarda inşa edilirdi. Manastırda barınanlar, becerilerine göre bir şeyler üretirler ve harcamalar da herkesin ihtiyacına göre, sınırlama olmadan yapılırdı. Buradaki rahip ve rahibeler, kendilerini Hz. İsa'ya adadıklarını kabul ederek, evlenmekten kaçınırlardı. Bir kısmı, Hıristiyanlık esasına dayalı misyonerlerin yetiştiği bir eğitim öğretim kurumlarına dönüştürülmüş olmakla beraber, günümüzde de manastırların varlığı devam etmektedir.

Bu gün, içinde erkek ve kadın rahibelerin yaşadığı her binaya manastır adı verilmektedir. Her ne kadar manastırlar, Hıristiyanlığa özgü kurumlar iseler de, Hıristiyanlıktan daha önce Budist keşişlerin barındığı manastırlar da mevcuttu. Hindistan'da bugün de hâlâ varlıklarını sürdüren Şiva Brahmanları ve Caynacıların kurdukları manastırlar, aynı zamanda dini ilimlerin tedris edildiği birer merkezdirler. Manastırlar, rahiplerin ayinlerini yaptıkları bir kilise ve koro yeri, rahipler meclisinin toplandığı bir salon, keşişler için yapılmış bölümler, manastırdaki herkesin yemek yediği bölüm, kitaplık, ziyaretçilerle görüşmelerin yapıldığı görüşme odası, bir avlu ve bir de mezarlık gibi kısımlardan oluşmaktadır⁴⁴.

⁴³ Ahmet Güç, "Havra", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil yayınları, İstanbul 2000, II, 167

⁴⁴ Ömer Tellioglu, "Manastır", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Şamil yayınları, İstanbul 2000. IV, 62

İslâm, insanı fitrat dıŖı bir yaşam sürmeye zorlamadığı için keŖiŖliđe benzer bir zümrenin varlığını kabul etmez. Allah Teâlâ'nın koyduğu kurallar çerçevesinde her Müslüman, helâl haram hudutlarına riayet ederek dünya hayatını düzenler. Allah'ın helâl kıldığını kendisine yasaklamak, haddi aşmak ve zulümdür. Bunun içindir ki, kıyamete kadar tahrif olmadan yeryüzünde ayakta kalacak bir din olan İslâm'da, ne papazlar gibi bir din adamı zümresi doğmuş, ne de fertleri toplumdan, hayatın gerçeklerinden ve sorumluluklarından koparan manastırlara benzer bir müessese ortaya çıkmıştır⁴⁵.

⁴⁵ Ömer Telliöğlu, a.g. m., s. 62

BÖLÜM 2: SEYAHATNAMEDE ANADOLUDA GEÇEN

GAYRİMÜSLİM MABET VE ZİYARETGÂHLARI

Bu bölümde asıl konumuz olan Anadolu Coğrafyasındaki Gayri Müslimlere ait mabet ve ziyaretgâhlarını incelemeye ve bunlar hakkındaki bilgileri toplamaya gayret gösterdik. Çalışmamızı yaparken tek tek bütün mabetleri ayrı başlık altında incelemekten ziyade, harf sırasına göre illere ayırarak eserleri bu başlık altında hazırlamaya gayret ettik. Böylelikle birçok alt başlıktan kurtularak çalışmamızı daha düzenli bir hale getirmiş olduğumuz kanısındayız.

2.1. Adana ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Anadolu'nun güney kapısı sayılan Gülek boğazına yakın mesafede kurulmuş olması şehrin tarihinin çok eskilere gittiğini ortaya koymaktadır. Nitekim çivi yazılı Hitit tabletlerinden, milattan önce II. bin yılda Kizzuvatnadaki (Kilikya) büyük Samri (Saros, Seyhan) nehirlerinin kıyısında. İçinde bulunduğu bölgeye adını verecek kadar önemli bir Adaniya veya Ataniye şehrinin mevcut olduğu öğrenilmektedir. Adana'ya şehir adını veren diğer eski bir kaynakta M.Ö. IX- VIII. Yüzyıllara tarihlenen Karatepe iki dilli kitabeleridir. Kadirli ilçesinin 25 km. güneydoğusunda Karatepe mevkiinde müstahkem Geç Hitit harabelerinde bulunan Fenike alfabesi ve Hitit Hiyeroglifleri ile yazılmış kitabeler, Karatepe'nin "Adana kralı Awarikus'a tabi olduğunu bildirmektedir. Karatepe kitabelerine göre bu kral, Danunaların kralıdır⁴⁶.

Adlarına ilk defa M.Ö. Mısır'a gönderilmiş olan çivi yazılı mektuplarda rastlanan Danunaların, Amanos dağları dolaylarında, doğu Kilikya'da güçlü bir krallığa sahip oldukları ve baş şehirlerinin de muhtemelen Pakhri adını taşıdığı bilinmektedir. Buna göre Karatepe kitabelerinde geçen Danunalar kralı Awarkis'un oturduğu Adana şehrinin de Kilikya Danuna krallığının merkezi olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Adana'nın kuruluş efsanesine göre, şehrin kurucusu kabul edilen gök tanrısı Uranus'un oğlu "Adanusun" da bu eski kavimden geldiği düşünülebilir. Hint-Avrupa kökenli Adana ismi üzerine yapılan etimoloji çalışmaları ise kelimenin a(n) "üzerinde, yanında", danu "nehir" şeklinde tahlil edilebileceğini ve "nehir üzerinde" kelime manasını taşıyabileceğini göstermektedir. Bu teklifi Adananın Selevkid dönemindeki adı olduğu

⁴⁶ Yusuf Halaçoğlu, "Adana" *DİA*, I, 349

sanılan Antiohia Ad Sarum (“Sarus üzerindeki Antakya”) ibaresinde anlam itibari ile gösterdiği paralellik açısından kuvvetle desteklemektedir⁴⁷.

2.1.1. Ramazaniye Kalesi

Bu kale o dönemde Adana eyaleti sınırları içerisinde olan Gaziantep kalesidir. Yapım tarihi belli değildir. Hititler döneminde iç kalede yerleşimin olduğu sanılmaktadır. Bizans döneminde büyük bir onarım geçirildiğinden bahsedilmektedir. Kale çarşısı içinde eski cami; evvelce kilise imiş⁴⁸. Günümüzde kale duvarları oldukça sağlamdır fakat kale içinde cami ve yapı kalıntılarından iz kalmamıştır.

2.1.2. İsevi Misafirhanesi

Adana çevresinde gök dağı eteğinde bir manastır var ki bütün Ermeni Kefereleri buraya adak gönderir. Bir İsevi misafirhanesi vardır⁴⁹. Evliya Çelebi bu bilgiyi kendi ziyaretinden mi yoksa farklı bir kaynaktan mı aldı bilinmez ama günümüzde burası ile ilgili bir bilgi elde edilememiştir.

2.1.3. Adana Yöresinin Sicin Yaylalarındaki Ziyaretgâhlar

Hız İsa'nın annesi ile birlikte Ablus'tan gelip oturdukları yerdir. Bu yayla Hıristiyanların ziyaret yeridir. Hız İsa'nın halifesi Şemum Safa hazretleri de yayladaki Hız İsa makamını ziyarete gelmiştir. Cüzzam ve miskin olanlar burada Allahın emri ile altı aya kadar hayat suyu gibi suların içerek sağlık bulurlar. Frenklerin tarihinde bu yaylalarda Hız İsa ve Şemum sefanın yüksek makamı olduğunu okuyarak İskenderun'dan kalabalık guruplar halinde ziyarete gelirler⁵⁰. Yapılan araştırmalara göre günümüzde burası “Akören” diye geçmektedir. Burada yapı kalıntılarında ve dört adet Kilise kalıntısına rastlanmıştır. Kazılarda elde edilen kalıntıların incelenmesinde buranın Roma döneminden beri yayla olarak kullanıldığını anlamaktayız.

⁴⁷ Yusuf Halaççlı, “Adana”, *DİA*, I, 350

⁴⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, VI. Kitap, IX, 41

⁴⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 34

⁵⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 38

2.2. Amasya ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Deniz seviyesinden 400 metre yükseklikte, Yeşilırmak'ın açtığı iki tarafı yüksek, kayalıklarla çevrili dar bir vadide kurulmuştur. Şehrin içinden geçerken batı-doğu istikameti alan nehrin solunda (kuzeyinde) yükselen dik kayalıklara oyulmuş mağara ve kral mezarları ve bunun hemen üstündeki kale dikkati çeker. Nehrin sağ kesimi (güneyi) nispeten daha az meyilli ve düz olduğundan yerleşme daha ziyade bu yönde olmuştur. Şehrin bilinen en eski adı Ameseia'dır. Ancak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Büyük İskender (M.Ö. 336–323) devrinden önce de mevcut olduğu ve şehrin tarihinin Hititler dönemine kadar uzandığı sanılmaktadır. Helenistik “*Selleukhos*” döneminde zaman zaman Pontus krallarının baş şehri oldu. M.Ö.63 yılında da Roma devleti sınırları içine katıldı. M.S III. yy.da bir piskoposluk merkezi olarak önem kazandı. 712 de Araplar tarafından alındı ise de birkaç yıl sonra imparator III. Leo (717–740) idaresindeki Bizans kuvvetleri şehri tekrar ele geçirdi. Amasya'nın Türkler tarafından ne zaman feth edildiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak XI. yy. başında Danişmentlilerin idaresi altında olduğu bilinmektedir⁵¹.

2.2.1. Fethiye Cami

Amasya'nın içinde eskiden kilise imiş sonradan camiye çevrilmiştir. Minaresiz bir camidir⁵². Bizans İmparatoru Phocas'm (602-610) kızı Helena tarafından yaptırılmış bir kilisedir. 1116 yılında Fetih Gazi tarafından Camiye çevrilmiştir.

2.2.2. Niksar Kalesi

İlk yapıcısı Rum Kayseri'dir 476 tarihinde Danişmentliler Rumlardan aldı ve kendilerine başkent yaptılar. Kalenin içinde kiliseden bozma küçük ve eski bir camisi vardır⁵³. Bu kale günümüzde Tokat sınırları içerisinde olup birkaç duvarı kalmıştır. Roma İmparatorluğu döneminde yapıldığı bilinmekle birlikte Bizans, Danişmentler ve Selçuklular tarafından kullanılmıştır.

⁵¹ İlhan Şahin, Feridun Emecen, “Amasya”, *DİA.*, II, 11

⁵² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, II, 529

⁵³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, II, s.535

2.3. Ankara ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Yapılan araştırmalarda, kazı ve sondaj çalışmalarında şehri ilk olarak MÖ. VIII-VII. yy Frig'lerin kurduğu anlaşılmaktadır. Şehrin çeşitli devirlerde Ankyra, Ankras, Angora, Engürü, gibi isimleri almıştır fakat bu isimleri kullananlar kesin olarak belli değildir. Lidya ve İskender'in de hâkimiyet kurduğu bu şehir en parlak dönemini Romalılar döneminde yaşamıştır. Çeşitli dönemlerde Arap baskınlarına maruz kalan şehir, 1073 te Selçukluların eline geçmiştir.

Daha sonra 1304 yılında İlhanlı devletinin eline geçen Ankara 1354 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Timur'un işgalinden sonra Çelebi Mehmet tarafından tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır⁵⁴.

2.3.1. Ankara Kalesi

İlk yapıcı Rum Kayseri'dir. Yıldırım Beyazıt'a kadar nice el değişmiştir. Kalede bağısız bahçesiz 600 ev vardır. Bir Camii vardır ki eskiden Kilise imiş⁵⁵. Ankara kalesinin ilk yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak MÖ. II yüzyılda kalenin varlığı hakkında bilgiler mevcuttur. Günümüzde ise sadece kale içinde bazı Osmanlı evleri bulunmaktadır.

2.4. Antakya ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Kızıldeniz'den başlayan Şeria nehri yatağı ile Güney Anadolu'ya uzanan çöküntüde Asi nehri kıyısında, denizden 440 m. yüksekliğindeki Habib un Neccar dağının eteklerinde yer alır. İlkçağ'larda özellikle Roma ve Bizans imparatorlukları döneminde Akdeniz havzasının en büyük şehirlerinden biri, olimpiyat oyunlarının düzenlendiği, kalabalık nüfuslu 12 km. uzunluğunda muazzam surları bulunan önemli bir ticaret ve sanayi merkezi olarak dikkati çeker. Kuran'ı Kerimde iki yerde "Karye" ve "Medine" (el-Kehf 8\72, Yasin 36\13,20) kelimeleriyle bu şehre işaret edildiği söylenmektedir. İslam öncesi dönemde Antiochia olarak geçen şehrin ismi İslami dönemde Antakiye şekline dönüşerek bu güne ulaşmıştır⁵⁶. Tarihte Antakya'da ilk önceleri putperest kral olan Takyanus olduğu onun ölümü ile Kayserler dönemi son bulmuştur. Hıristiyanlığı halk olarak ilk kez Antakya halkı kabul etmiştir. Bu kabulden sonra Takyanus'un bütün putları kırılıp, heykelleri ateşe atılmış ve bunların yerine kiliseler inşa edilmiştir.

⁵⁴ Abdülkerim Özaydın, "Ankara", DİA, III, 197

⁵⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, II, 713.

⁵⁶ Halil Sahillioğlu, "Antakya", DİA, III, 228

2.4.1. Hama kalesi

Yunanca'da bu şehrin ismi Hamatlon'dur. İlk kurucusu İlam b.Nuh aleyhi selamdır. Halkın hepsi İsrailoğullarından olduğundan Bahtunnasr İsrailoğullarından öcünü almak için bu Hamaton şehrini yerle bir etmiştir⁵⁷.

2.4.2. Ubeyde b. Cerrah Camii

Yapısı mimari özelliklerinden bahsedilmemiş, Antakya kalesi içinde Ubeyde b. Cerrah Camii vardır ki eskiden kilise imiş.⁵⁸ Ubeyde b. Cerrah komutan Habib Neccar'ın askeridir. Antakya kalesinin fethi sırasında sancağı kalenin en uç noktasına dikmiş fakat kâfirler tarafından başı kesilmiştir. Rivayete göre kesilen başı konuşup arkadaşlarına "kardeşlerim buradayım, sağa koşun, sola koşun" diye telkinler verirmiş. Kumandan Ubeyde'de kesik başını gömmüş ve buraya bir türbe yanına da cami yaptırmıştır⁵⁹.

2.4.3. Habib Neccar Tekkesi

Hz Yahya ve Hz İsa dönemine yetiştiği rivayet olunur. Bazı tarihler Hz İsa'nın halifelerinden ve havarilerinin başı olduğunu, bazı tarihçiler de nebi olduğunu yazar. Kâfirler tarafından şehit edilmiş ve başı dağdan yuvarlanarak aşağı şehirde bir mağaraya düşmüştür. Mağaraya merdivenle inilir. Müslüman ve Hıristiyanların ziyaret yeridir. Vücudu ise kale içinde yüksek bir kaya üzerinde mesire yeri olan bir yerde gömülüdür. Kabri üzerinde gece gündüz kandil sönmemiştir. Hıristiyanlar "Bizim kralımızdır" derler⁶⁰. Yazarın bu bilgiyi nereden aldığı bilinmez ama gerçekten uzak bir bilgidir. Tefsirlerde Yasin suresinin ikinci sayfasında bu şahıs hakkında bilgiler mevcuttur. Bu da şahsın Hz İsa değil Hz Muhammed ve sonrası dönemde yaşadığını kuvvetlendirir.

Diğer bir kaynakta da Habib-ün Neccar Cami, şehirde yapılan ilk cami olarak bilinir. Memluk sultanı Baybars zamanında eski bir Roma tapınağının yerine yapılan Cami, IX. yüzyılda depremden zarar gördüğü için 17. yy.da Osmanlı döneminde yeniden yapılmış, fakat minaresi eski şeklini korumuştur. Osmanlı mimarisini yansıtan yapının altında

⁵⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 44

⁵⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 46

⁵⁹ <http://www.forumeks.com/guneydogu-bolgesi/998-hatay-antakya-cami-ve-mescitleri-hakkinda-bilgi.html>, 11.03.2010

⁶⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 41

halkın ziyaret ettiği 3 adet mezar bulunmaktadır. Bu yer Kuran’da Habib-ün Neccar ile ilgili olayın geçtiği yer olması bakımından kutsal sayılmaktadır⁶¹.

2.5. Aydın ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

İlk çağlardaki adı Tralles’tir. Türkler tarafından feth edilince Güzelhisar adını almıştır. Tralles şehri bugünkü Aydın’ın daha kuzeyinde 160 m. yükseklikte savunmaya uygun bir yerde kurulmuştu. Lidyalılar’ın, Persler’in ve İskender’in idaresinden sonra Bergama krallığının merkezi durumuna gelen şehir 189 da Roma hakimiyetine girdi ardından da Bizansın eline geçti. Bir kaç kez Selçuklu ve Bizans hakimiyetinde el değiştiren şehir Yıldırım Beyazıt tarafından Osmanlı hakimiyetine alınmıştır fakat Timur’un istilası sırasında Aydınoğulları’nın eline geçmiş 1426’da II. Murat tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına bağlanmıştır⁶².

2.5.1. Bodrum Kalesi

Malta küffarından Balak Mustafa Paşa eliyle Süleyman Han fethidir. Bu kalenin içinde Süleyman Han Camii vardır ki kiliseden çevrilmedir.⁶³ 15.yüzyıldan kalma bu kale halen sapsağlam ayakta durmaktadır. St. Jean şövalyeleri tarafından yaptırılan kale iç içe üç surdan ve beş kuleden oluşmaktadır. Günümüzde de önemli bir turistik mekân olarak ziyaretçilerin uğrak yerlerinden biridir.

2.5.2. Narenc Adası

Ceneviz kâfiri elinden Balak Mustafa Paşa eliyle Sultan Süleyman fethidir. Kalenin büyük kapısının iç tarafında kiliseden bozma Süleyman Han Camii vardır, alt zemini mahzen olup cephane ile doludur fakat yıldırım düşmesi sonucu harap olmuştur. Caminin solunda deniz içinde bir kulaç derinliğinde tatlı suyu vardır⁶⁴. Günümüzde bu ada Yunanistan sınırları içerisinde kalmıştır. Diğer isimleri İstanköy Adası ve Kos adası şeklindedir.

⁶¹ TÜRSAB Ar-Ge Departmanı, *Anadolu İnançların Beşiği*, Mayıs 2006,s.21,12\11\2009

⁶² Feridun Emecen, “*Aydın*”, *DİA*, IV, 235

⁶³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 581

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 583

2.6. Bursa ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Bursa'nın antik çağdaki adı Prusa'dır. Bugünkü ismi de buradan gelir. Şehrin genellikle Bithinya krallarından Prusias tarafından kurulduğu kabul edilir. Antik dönemdeki Prusa adlı diğer şehirlerden ayırt edilmek için "Prusa ad Olympos" (Olympos Prusasi) adıyla anılmıştır. Şehrin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda milattan önce II. yüzyıl sonlarında Prusias'a iltica eden Kartacalı Annibal'ın teşebbüsü ile kurulduğu kaydedilir. Ayrıca Bithinya kralları tarafından şimdiki hisarın yerinde bulunan daha eski bir yerleşimin üzerinde yeniden tesis edildiği de belirtilir. Şehir Pontus kralı Mithradades'in mağlup edilmesinden sonra Romalıların eline geçti ve önce Nicomedia'ya bağlandı. İmparator Traianus zamanında buraya bir vali tayin edildi. Roma imparatorluğunun parçalanmasından sonra ise Doğu Roma hâkimiyeti altındaki şehirlerden biri oldu. Bu dönemde zaman zaman Müslüman Arap ordularının ve Türklerin hücumlarına maruz kaldı. Anadolu fatihi Süleyman Şah 1080 de İznik'i alarak kendine başkent yaptıktan hemen sonra Bursa'yı da feth etmiştir⁶⁵.

2.6.1. Mudanya (Ayestefanos) Kasabası

Aydan oğlu Yanko tarafından kurulmuş olan bu kasabada 2 tane mamur kilise vardır⁶⁶. Bu kiliseler Trigleia manastırı kilisesi ve H.Apostoloi kilisesidir ki, bu kilise 1922'de camiye çevrilmiş, çan kulesi minare olarak kullanılmıştır 1980 yılına kadar cami olarak kullanılan kilise bu tarihten sonra terk edilmiştir. Bunun sebebi de halkın merkezlere göç etmesi olduğu söylenebilir.

2.6.2. Burgaz Ada

Adanın halkı Rum'dur ve adada mamur halde kiliseleri vardır⁶⁷. Evliya Çelebi'nin mimari özellikleri ve sanatsal özellikleri hakkında bilgi vermediği ada Adaların en küçüğüdür 170 metre yüksekliğinde bir tepesi vardır ki eski adı Hristos yeni ismi ise bayrak tepedir. Bu tepede Hristos Manastırının kalıntıları da mevcuttur. Günümüzde Aya Yorgi ve Aya Yani kiliseleri mevcuttur.

⁶⁵ Halil İnalçık, "Bursa", *DİA*, VI, 446

⁶⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 217

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 218

2.6.3. Kızıl Ada (Büyük Ada)

200 kadar Rum evi ve mamur halde kiliseleri vardır⁶⁸. Üç çanıyla meşhur Aya Yorgi Kilisesi bu adadadır. Rum nüfusunun gittikçe azalması sebebiyle bu manastır artık günümüzde mabet olarak değil ev olarak kullanılmaktadır. 1800'lü yıllarda yapılan yeni Kilise ise mabet olarak ibadete açıktır.

2.6.4. Bozcaada

Halkı Rum'dur. Adanın varoşlarında 19 adet kiliseleri vardır⁶⁹. Günümüz de Bozcaada'da Meryem Ana Kilisesi vardır ancak ziyaret yasaktır sadece pazar günleri yapılan ayinde görülme imkânı vardır. Ayrıca Aya Paraskevi ayazması vardır ki her yıl temmuz ayınının 25-26-27. günlerinde burada kutlamalar yapılmaktadır.

2.6.5. Maydos Kasabası (Çanakkale)

İstanbul evlerini yapan meşhur "Maydos dülgeri" denilen Hıristiyanlar otururlar. Burada kiliseleri vardır⁷⁰. Evliya Çelebi döneminde Çanakkale kasaba olarak geçtiği için biz de Bursa'ya bağlı bir kasaba olarak işledik. Günümüzde Çanakkale'de Arnavut Ortodoks Kilisesi vardır ki Arnavutların ateistliği kabul etmesi ile yıkılmış ki 1990 da ilk ayin yapılmaya kadar harap halde kalmıştır.

2.6.6. Gelibolu Kalesi

Kalenin reayası yoktur ve halkı Rum'dur. Tarihi rivayetler mahallelerinde küçük kiliselerin varlığından bahsetmektedir⁷¹. Günümüzde yaptığımız araştırmaya göre kilise bulunmamaktadır. Fakat kurtuluş tarihi açısından önemli bir savaş geçirmiş olan bu yerde pek çok gayri Müslim mezarlıkları vardır ki her sene ziyaretçiler gelir ve atalarının mezarlarını ziyaret ederler.

2.6.7. İznik şehri ve çevresi

Adı Yunanca "Eis Ten Nikaieon" (Nikaia'ya doğru) anlamına gelen kelime grubunun "Eis" ve "Nik" kısımlarının "Eisnik", "İsnik" olarak telaffuz edilmesiyle günümüze

⁶⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 217

⁶⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 217

⁷⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 218

⁷¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 218

kadar gelmiştir⁷². Bir başka kaynakta ise İznik'in günümüzdeki adının kaynağı şöyle anlatılır; Nikaia civarına yerleşen Türk fetihçiler, Rum köylülere “Bu yol nereye çıkar?” ya da “Nereye komşu?” diye sorduklarında aldıkları cevap hep “Nikaia'ya” yani “*İs-Nikean*” olmuştur. Türkler bu cevabı bir kalıp olarak almış ve kentin ismini de ilkin “İsnekean”, daha sonra da kısaltarak “İznik” olarak benimsemişlerdir⁷³.

İznik (Nikea): M.Ö IV. yy.da büyük İskender'in komutanlarından Antigonos Monophthalmos tarafından, “Antigonia” adıyla kurmuştur. Daha sonra kenti ele geçiren Lisi Makos, burayı geliştirmiş ve adını “Nikaia” (karısının adı) olarak değiştirmiştir. Gerek Roma gerek Bizans dönemlerinde ayrı bir yeri ve önemi olan bu antik kent, Hıristiyanlığın yayılış yüzyıllarında da etkin bir rol oynamıştır. I.ve VII. Konsül burada İznik şehrinde toplanmıştır. İznik doğal ve tarihsel yapısını yüzyıllardır koruyabilen ve bu özelliği ile dünyada örneği bulunmayan, yaşayan bir antik yerleşmedir. Düzgün bir planı olan kente, dört ayrı kapıdan girilmekte ve dört ayrı yöreden gelen yollar burada birleşmektedir. İznik bu kentsel yapısını günümüzde de sürdürmektedir⁷⁴.

İznik'te bulunan kiliseler, Ayasofya kilisesi; kentin ortasında dört yol ağzındadır. IV. yy. da Bizans döneminde yapılmış olup günümüzde yıkık durumdadır. Renkli taban mozaikleri ve freskleri, Bizans döneminin önemli sanat eserleridir. Orhangazi yapıyı Camiye dönüştürmüştür. Mimar Sinan da duvarlarını çinilerle süslemiştir. Koimesis Kilisesi; kentin güney doğusunda Yeni Mahallededir. XI. yy. da yapıldığı sanılmaktadır. Dört fil ayağına oturan kubbesi olduğu, içinin altın yaldızlı mozaik ve fresklerle süslü bulunduğu bilinmektedir. Temelleri ve mermer tabanı günümüze ulaşmıştır. Hagios Triphanos Kilisesi(Aya Trifon); Ayasofya ve Koimesis'ten sonra yapılmış üçüncü büyük kilisedir. Kentin kuzeyinde, İstanbul kapısı tarafındadır. Duvarları taş ve tuğladandır. Üç apsisi, ortada dört kemerli sütun bulunan Yunan haçı planındadır^ . Ayrıca yapılan diğer araştırmalarda beşik tonozla örtül dokuz oda meydana çıkarılmıştır. Odalarda küçük, çok renkli fresk parçalarına rastlanmıştır. Motif olarak ince şeritler bitki sap ve yaprakları, balık pulları kullanılmıştır. Duvarlar tabana yakın bölümlerden başlanarak tek sıra taş, sonra tümü tuğla; tek sıra taş iki sıra tuğla; tek sıra taş, üç sıra tuğla, tek sıra taş, dörder beşer sıra tuğla şeklinde örülmüştür. Duvarların içindeki mezarlarda Bizansın son dönemlerinden mozaikler bulunmuştur. Süslemelerde

⁷² Bedri Yalman, *İznik (Nicaea)*, Yurt ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1989, III, s. 4

⁷³ Halil İnalçık, *Tarih Boyunca İznik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003, s.32

⁷⁴ Bedri Yalman, “Bursa”, *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu yayıncılık, İstanbul 1989, III, 1773

hayat ağacı, selvi, bitki motifleri kullanılmıştır. Ayaklı kadehin kaidesinde bir sıra yunanca yazıt bulunmuştur⁷⁵.

Günümüzde İznik'te faal halde bulunan Kilise yoktur Ayasofya Kilisesi 1960 yılından beri Kültür ve Turizm Bakanlığı adına müze olarak işlevini sürdürmektedir. İznik'teki diğer bir kilisede Tryphonos Kilisesi'dir ki bu da harap haldedir. Kilisenin birkaç mermer kalıntısı ve geometrik taban mozaikleri ancak günümüze ulaşabilmiştir. Koimesis kilisesi ise Kurtuluş savaşı yıllarında yıkılan Kilisenin temelleri ve döşeme tahtalarının bazı parçaları günümüze ulaşmıştır. Yine Hacı Osman Köyü'nün kuzeybatısında köyün ismi ile aynı Hacı Osman Kilisesi vardır ki bu da günümüzde harabe haldedir birkaç duvarı ayakta kalmayı başarabilmiştir.

2.6.8. Mihaliç Şehri

Bursa'ya bağlı bulunan Mihaliç kasabasında Karaca Ahmet Paşa Camisi vardır ki; eski bir kilisedir. Yazar yapısal ve sanatsal özelliklerine hiç değinmemiştir⁷⁶. Bu Mihaliç şehri antik dönemde Minetopolis ve Bizans döneminde Mihaliç adlarıyla bilinmektedir. Yörede ayrıntılı araştırmalar yapılmadığından, geçmişiyle ilgili bilgiler yetersizdir. 1975'te halkın Melde bayırı dediği yörede yapılan araştırmalarda, çeşitli dönemlerden kalıntılara rastlanmıştır. Buluntular arasında büyük İskender döneminden bir sikke, Roma döneminin ilk ve son zamanlarından çanak çömlek kalıntısı ve küçük heykelciklere rastlanmıştır. En önemli buluntu 117 cm. boyundaki Apollon heykelidir. Bu heykel İsa'dan önce III. ve II. yy'lara tarihlenebileceği gibi, Roma dönemi kopyası olabileceği de sanılmaktadır. Bulunan tapınak; bu yapıyla ilgili buluntular yeterli değildir. Ancak günümüze ulaşan mimari parçalar, Roma dönemi mermer işçiliğinin güzel örneklerindedir. Burada bulunmuş olan Adak Taşı yazıtından, kent o dönemde özellikle Hadrianus zamanında, önemli merkezlerden olduğu anlaşılmaktadır. Adak taşında “*İmparator Hadrianus'tan Olimposlu kurtarıcı Zeus'a*” yazılıdır. Taşın yıkılan tapınakla yakın ilişkisi olduğu sanılmaktadır⁷⁷.

Bu Mihaliç şehri günümüzde Karacabey ilçesi olarak geçmektedir. Burada Zoodochos Pege Kilisesi vardır ki harap ve bakımsızdır çatısı tamamen çökmüştür. Yine harmanlı köyünde Odoros kilisesi ve Ulubat köyünde Mikhael Arcestrategos Kilisesi vardır

⁷⁵ Bedri Yalman, a.g. m., s. 1774

⁷⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 197

⁷⁷ Bedri Yalman, a.g. m., s. 1776

bunlar da harabe halindedirler sadece birkaç duvarı ayakta kalmış kiliselerin çatıları ise yıkılmıştır.

2.6.9. Kırk Kilise Kasabası

Kırk Kilise Kasabası da Bursa vilayetindedir. Kostantin'in kızı Elana yapısıdır. Deniz kıyısında olduğu için Rumlar oturur. Eskiden burada (Aya Yanko) adında büyük bir Kilise varmış ki o sebeple köye hala (Karakilise) denilmektedir⁷⁸. Karakilise'nin günümüzde Yalova il sınırlarında Çiftlikköy civarında bulunduğu hakkında tespitler mevcuttur. Kilisesinin harabe halinde olduğu ve bir site alanı içine alındığı bilgilerine de ulaşılmıştır.

2.7. Diyarbakır ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Dicle havzasının yukarı kesiminde, nehrin sağ yakasında denizden yüksekliği 650 m. olan yüksek bir platoda önemli ticaret ve ulaşım yolları kavşağında kurulmuştur. Şehrin eski adı Amida olup bu isim hakkında çeşitli rivayetler varsa da kesin olarak nerede geldiği bilinmemektedir. İslami dönemde bu isim Amid şeklini almış XVII. yy. kadar hem şehir hem de bulunduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır. Osmanlılar zamanında bazen Kara Amid adıyla da anılan şehrin daha sonraki adı olan Diyarbakır ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebia Araplarının iki büyük kabilesinden biri olan Dicle kenarında yaşayan Bekir, Vail kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyar Bekr veya Diyar-ı Bekr adına dayanır.

Osmanlı döneminde Diyarbekır şeklini almıştır ve 1937'de Diyarbakır şekline çevrilmiştir. Şehrin milattan önce 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının milattan önce IV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. Milattan sonra 49 yılında Roma imparatoru II. Kostantinos Sasanilere karşı şehrin etrafını surla çevirterek burasını bölgenin askeri ve idari merkezi haline getirmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1540 Tahrir defterine göre Amidin nüfusunda büyük artış olmuş, Müslüman nüfusu %13 atmasına karşılık Gayri müslimlerdeki nüfus artışı % 95'lere kadar ulaşmıştır. Bunun sebebinin Hazro, Sasun, Atak, Genç, Muş gibi yerlerden yapılan göçlerdir. Buralardan gelen gayri müslimler, cemaatler halinde birer kiliseye bağlı olarak kaydedilmiştir. Bunlar 26 cemaat teşkil etmişler. Yahudiler de Nasturi kilisesine mensup olarak gösterilmişlerdir. Bu zamanda

⁷⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 198

Kara Amide gelen Fransız seyyahı Chesneau'nun şehrin nüfusunun ekserisinin Ermeni ve Yakubi olduğunu söylemesi Hıristiyan nüfusun çevreden vuku bulan göçlerden kaynaklanmış olabileceğini göstermektedir⁷⁹.

1816 Diyarbakır'e gelen Buckingham şehrin nüfusunu büyük kısmının Türklerin oluşturduğunu, ikinci sırada Ermenilerin olduğunu, Ermenilerin de yarısının Katolikliği kabul ettiğini yazmıştır. Süryanilerin 400 aile kadar olduğunu, Yahudilerin ise Bağdat, Halep ve İstanbul'a göç ettiklerini ancak birkaç düzine kaldığını, az sayıda da Rum bulunduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra şehirde yirmi beş cami, iki Ermen Kilisesi, içerisinde iki İtalyan rahibin oturduğu bir Katolik, birer Rum ve Süryani kiliseleri ile Yahudi'lere ait bir küçük sinagog olduğundan bahsetmiştir⁸⁰. Günümüzde Diyarbakır'da Mar Thoma, Meryem Ana, Kırklar Kilisesi, Mar Piyon Kilisesi bulunmaktadır. Meryem Ana Kilisesi ise halen Süryani cemaati tarafından kullanılmaktadır.

2.7.1. Cami-i Kebir

Rum tarihçileri bu Caminin Hz Musa Aleyhisselam zamanında yapıldığında birleşmişlerdir. Avlu sütunlarının sağ tarafında beyaz bir sütun üzerinde İbranice tarihi vardır. Kiliseden camiye çevrildiğine dair binlerce işaret vardır. Minaresi dört köşelidir ki Kilise iken çan yeri imiş. Dört kapılıdır ve kubbeleri kurşunla kaplanmıştır. On beş bin kişi cemaat alır⁸¹. Ulu Cami diğer bir ismi ile Camii Kebir Anadolu'nun en eski camilerinden biridir. İslam ordularının fethiyle 640'lı yıllarda Camiye çevrildiğine dair bilgiler vardır. Çeşitli dönemlerde zarar gören ve tamir edilen cami Şam Emevi Camisine benzemektedir. Günümüzde hala cami olarak ibadete açıktır.

2.7.2. Yukarı Kale Bidlis Camii

Büyük İskenderin hazinedarı Bidlis yaptırmıştır. Eskiden Kilise iken Sultan Evhadallah burayı camiye çevirmiştir. Avlusuz eski üslup bir camidir⁸². Günümüzde artık kale içinde yerleşim yoktur ve yerleşim ovaya doğru yayılmıştır. Kalede doğal olaylar neticesinde taş kopmaları ve yıkımlar görülmektedir.

⁷⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, XI, 465

⁸⁰ Nejat Göyünç, a.g. m, *DİA*, XI, 466

⁸¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 440

⁸² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 440

2.7.3. Harput Gölü Çevresi

Gölün içinde bir ada vardır. Adanın üzerinde bir köy kurulmuştur. Adada bir kilise vardır. Taptıkları eşek burada ölmüştür, bütün patrik ve rahipler eşeğin cesedini mumyalayıp, kilisenin içinde yeraltında saklamışlardır ki onu bu kilisenin hizmetkârları bile bilmezler “Halen olduğu gibi ört ayak üzerinde durmaktadır. Şeb çırağ gözlü, altın sırmalı, çullu bir eşektir.” Eskiden Hıristiyanlar bu eşeğe taparlarmış⁸³. Harput'ta Süryani'lerin meşhur Meryem Ana Kilisesi vardır ki hem Müslüman hem de Hıristiyan ziyaretçisi eksik olmaz. Kilise'nin batı duvarı tamamen kayadır. Kilise zaman içerisinde harap olmuş ve zaman içerisinde çeşitli onarımlar geçirmiştir. Son olarak da 1999 yılında bir onarım geçirmiştir. İbadete açık değildir fakat her sene Ağustos ayında Süryaniler tarafından bir ayin yapılmaktadır.

2.8. Edirne ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Balkan yarımadasının güneydoğu uzantısını teşkil eden Trakya kesiminde Tunca ile Arda nehirlerinin Meriç'e ulaştığı yer yakınındadır. Edirne'nin bulunduğu yerde Trak kabilelerinden birinin açık bir şehir veya pazar yeri kurduğu, sonradan buranın Makedonlar ve Romalılar tarafından genişletildiği kabul edilir. Trak kabileleri şehre Orestia, varoşlarına ise Gonnoi adını vermişler. Roma döneminde Hadrianopolis adı, İslam kaynaklarında “Edrenos”, “Edrenaboli” tarzında , I. Murat zamanında “Erdene” XVIII. Yy. dan itibaren de “Edirne” olarak söylenmeye başladı. Şehir Roma, Bizans ve Bulgar hâkimiyetlerine girmiş I.Murat döneminde Osmanlı topraklarına katılmıştır⁸⁴.

2.8.1. Eski Poloz Kalesi

Edirne tekfurunun akrabasından Poloz adlı bir rahibin burada bir Kilisesi vardır⁸⁵. Bu Poloz kalesi günümüzde Kırklareli sınırları içerisinde Yoğuntaş köyündedir. Kale kesme taştan yapılmış ve bir kulesi günümüze ulaşabilmiştir. Kalenin çevresinde bazilika planlı bir kilise temeli ve seramik parçaları günümüze ulaşmıştır.

⁸³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 172

⁸⁴ M.Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, *DİA*, X, 425

⁸⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 236

2.8.2. Fener Kasabası

Eski bir Kilisesi vardır. Argone adlı keşiş yaptırarak, Meryem Ana ruhuna hediye etmiştir. Yılda bir kere etraftaki Rumlar buraya gelip ayin yaparlar. Amma gayet sanatlı bir kilise olup, kilisenin papazları Melek Ahmet Paşa'ya tuhaf hediyeler vermiştir⁸⁶.

2.8.3. Harap (Sözebolu) Kalesi

Kale dörtgen şeklinde ve Rum yapısıdır. h.814 yılında Musa Çelebi tarafından fethedilmiştir. İçerisinde 600 kadar evi, hanı, hamamı, çarşısı, cami ve kiliseleri var. Bu kasaba karşısında deniz içinde 3 adet adacık vardır. Üzerinde birer mamur kilisecikleri vardır. Bunlardan (Aya Anastasya) denilen ada üzerinde mamur bir manastır vardır. Yılda bir kez birçok Hıristiyan toplanıp bayram ederler⁸⁷.

2.8.4. Dimetoka Kalesi

Bir Rum kralının iki oğlunun Dimo, Doko kardeşler tarafından yaptırıldığı için Dimodoko'dan bozma Dimetoka diye söylenmektedir.762 tarihinde Yıldırım Beyazıt veziri Ferhat Bey eliyle fethetmiştir. Bir kiliseleri vardır sultan Beyazıt vakfı olup Voyvoda yönetimindedir⁸⁸.

2.8.5. Eski Ferecik Kalesi

Rum kalesidir. 759 tarihinde Orhan gazi oğlu Süleyman Paşa fethetmiştir. Kalede iki Kilise vardır. 7 mihraptır. Çarşı içindeki Süleyman Paşa Cami, kiliseden camiye çevrilmiştir. Üzeri kurşun örtülü eski bir ibadet yeridir. Minaresi sol taraftadır⁸⁹.

2.9. Erzurum ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Erzurum ovasının güneydoğu kenarında, bu ova ile Palandöken dağının temas sahasında kurulmuş olan Erzurum şehri meyilli bir alan üzerinde bulunur. Ortalama yüksekliği 1900 m civarlarındadır. Şehrin bilinen ilk adı Doğu Roma imparatoru II. Theodosios'a izafe edilen Theodosiopolis'tir. Ermeniler ise burayı Karin veya Kornoikalak adıyla anarlar. Bu ad Bizanslılar tarafından Yunancalaştırılarak Karintis şeklini almıştır. Belazuri bölgeye hâkim olan kişinin ölümü üzerine yerine geçen Kali adlı karısı

⁸⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 273

⁸⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 52

⁸⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 32

⁸⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 35

tarafından kurulduğu için Kalikale adı verilen şehre Arapların Kalikale dediklerini söyler. Buraya mensup olanlarda Kali nisbesini kullanmışlardır. Türkler eski çağlardan beri meskûn bir yer olan Erzen'i feth ettikten sonra buradaki halkın bir kısmının sığındığı Theodosiopolis için Erzen adını kullanmışlardır. Ancak Siirt tarafındaki Erzen'den ayırmak ve buranın Anadolu toprağı olduğunu belirtmek için sonuna Rum kelimesini eklemişlerdir. Nitekim burada basılan Selçuklu paralarında şehrin adı Erz-i Rum şeklinde yazılmıştır. Daha sonra bu ad Arz-ı Rum olmuş nihayet bugünkü Erzurum şeklini almıştır⁹⁰.

2.9.1. Erzincan Kapısı Varoşu

Bu varoşlarda ekseriye Ermeni reayası oturduğundan, on üç adet kiliseleri vardır. Ayinleri üzere bunların ileri gelenleri cukka giyerler. Başlarına peşkir sararlar. Aşağı tabakaları şal giyip ayaklarına nazik çarık giyerler. Ermeni kadınları yassı başlı olup beyaz çarşaf giyerler⁹¹. Günümüzde Erzurum'da üç tane kilise bulunmaktadır. Hınıs Kilisesi tarihi bilinmemektedir. Bu Kilisenin temel ve duvar taşlarından parçalar günümüze ulaşmıştır. Diğer bir Kilise Tortum ilçesinde Meryem Ana Kilisesidir ki Yunan Haçı planındadır. Bir diğer kilise de Uzundere ilçesine bağlı Gürcülere ait Öşvank Kilisesidir 1985 yılında Kültür Bakanlığı tarafından taşınmaz kültür varlıkları arasına alınmıştır.

2.10. Isparta ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Isparta adının antik kaynaklarda Baris/Baraes adlı bir kral tarafından burada kurulmuş olduğu ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar tarafından bu adın Sanskritçe vari (su) kelimesiyle ilgili olabileceğini üzerinde durulmuştur. İlk Osmanlı kaynaklarından Neşri'nin eserinde “*isparda*” şeklinde geçmiştir. Şehir Hitit, Frig ve Lidya hâkimiyetlerine girmiştir. Daha sonra Büyük İskender Roma ve Selçukluların hakim olduğu şehir I.Murat zamanında Osmanlı toprağına katılmıştır⁹².

⁹⁰ Cevdet Küçük, “*Erzurum*”, *DİA.*, XI, 321

⁹¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, II, 550

⁹² Feridun Emecen, “*Isparta*”, *DİA.*, XIX, 202

2.10.1.Kara Kaldırım Köyü

Tarihi kaynaklar köyde kiliseler olduğundan bahsetmektedir⁹³. Evliya Çelebi'nin yeri, konumu ve mimari özellikleri hakkında bir bilgi vermediği bu yer hakkında biz de herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

2.10.2. Adayla Kalesi

Yazara göre kalenin içinde Eski Camii; Sultan Alaattin Camisi derler ama evvelce kilise imiş. Kapısı üzerindeki yazıtta Hz İsa'dan evvel yapıldığı Yunanca yazılmıştır⁹⁴. Bu kalenin günümüzde Antalya ili sınırları içerisindeki Alanya kalesi olma ihtimali yüksektir. Sultan Alaattin'in burada birçok anıtsal yapılar yaptığı tarihi bir malumdur. Bu kale içinde Bizans Kilisesi vardır ki günümüze kadar ulaşmıştır. Yapının üzerinde yapılan araştırmalar yapının antik çağlara ait devşirme malzemelerin kullanıldığını göstermektedir ki bu da Kilisenin Alanya kalesinde olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

2.10.3. Hünkâr Camii

Yazarın sanatsal ve mimari özelliklerine yer vermediği cami Kalenin ikinci katındadır evvelce kiliseymiş⁹⁵. Yine bu caminin de Alanya kalesi içinde olması muhtemeldir ki bu camiden de günümüze kalıntı ulaşmamıştır.

2.11. İstanbul ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhlar

Aynı adlı boğazın (İstanbul Boğazı) güney ağzında ve Avrupa tarafında, boğaza açılan dar bir koy olan Haliç'in güneyindeki küçük bir yarım ada üzerinde kurulmuş olan şehir daha sonraki dönemlerde genişleyerek Haliç'in kuzey kesimine ve İstanbul Boğazı'nın her iki yakasına yayılmıştır. Araştırmacılar M.Ö üç bin yıl önce burada yerleşim olduğu görüşündedirler. Şehrin ilk kuruluşuna dair yaygın efsane bir Megara kolonisi olarak kurulduğu şeklindedir. Efsaneye göre Megara'ların başındaki kumandanın adı Byzas idi, şehrin adı buradan gelmekte idi. Bir başka efsaneye göre Beyzantionun kurucusu olan Byzas, Tanrı Zeus'un kızı Keroessa ile deniz Tanrısı Poseidon'un oğludur. Byzas doğduğu yerde bir şehir kurmuş ve şehrin adı da Byzantion'dır. Şehir Traklar'ın ve Spartalılar'ın eline geçmiştir. Daha sonra Roma hâkimiyetine girmiş, İmparator I.

⁹³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, VI. Kitap, IX, 23

⁹⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, VI. Kitap, IX, 24

⁹⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, VI. Kitap, IX, 25

Kostantinos şehri baş şehir ilan ederek Roma'ya benzer bir belediye teşkilatı ile yeniden imar etmiştir. İstanbul'un fethine kadar pek çok devletin saldırılarına ve kuşatmalarına maruz kalan şehir nihayet 1453 yılında fatih sultan Mehmet Han'ın fethiyle Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir⁹⁶.

2.11.1. Azrail Kilisesi

İstanbul'un tam ortasında yapılmış, eşi olmayan bir kilise olup, içinde on iki bin papaz, keşiş, patrik ve ayin yapan müşrik bulunurdu. (Bu Kilise Kostantin'in havariler için yaptırdığı Heron mabedidir ki imparatorların mezar yeridir. Eski kalıntılardan bazı parçaları Topkapı Sarayının Bab-ı Hümayun kısmındaki silah deposunda bulunmaktadır⁹⁷.) Bu Azrail Kilisesi yüzlerce yıl ayakta kaldı fakat Hz Muhammed'in doğduğu gece, Nemrutun ateş gedesi (ateş yaktığı yer) Urfa şehri içinde daima yanardı-fakat söndü. Kısra'nın takı ve Kızılelma (Roma şehri) Kilisesinin kubbesi, Ayasofya'nın kubbesi ve Azrail Kilisesi de tamamen yıkıldı. Fetihten sonra adı gecen kilisenin esası üzerine Sultan Mehmet Han bir cami yaptırmıştır⁹⁸.

Konstantinin tarafından yaptırılan Havarıyyun Kilisesi, çeşitli devirlerde onarımlar görmüş ve imparatorların gömüldüğü bir yer haline gelmişti İstanbul'un fethinden sonra Fatih bu yapıyı yıktırarak yerine bugünkü Fatih semtinde bulunan Fatih Camisini yaptırmıştır.

2.11.2. Zeyrekbaşı Manastırı

Bu da Kostantin tarafından yapılan büyük bir kilisedir. İstanbul'da Zeyrekbaşı denilen yüksek bir tepe üzerindedir. Hz Yahya'nın adına 360 kubbeli olarak yapılmış bir manastırdır. Dört tarafına kale duvarı gibi kuvvetli kervansaray yapılmıştır. İçinde 3000 rahip hizmet görüp ayin yapmaktaydılar. Bu yere bitişik sarnıç yapılmıştı ki bu sarnıçtan 40 çeşmeye su akıtılmaktaydı. Sarnıcın üzerinde bir medrese ve İncil evi yapılmıştı. Hala Zeyrek Paşa medresesi olarak durmaktadır. Sarnıca da bugün "soğuk su" derler. Yedi yüz yüksek direk üzerine yapılmış, bal gibi tatlı suyu vardır. Temmuz ayında Unkapanı gemicileri ve halk ondan su içip susuzluklarını giderir⁹⁹.

⁹⁶ Işın Demirkent, "İstanbul", *DİA*, XXIV, 205-6

⁹⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, dipnot 18, I. Kitap, I, 27

⁹⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 27

⁹⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 28

Kommenos sülalesi tarafından kurulan ve aslı 1136'da yapılan Pantakrator Manastırı'nın Kilisesi olan Zeyrek Kilise Camii, bu dönemde büyük kiliselerin ancak ufak çaptaki bitişik kiliselerden oluşturulduğunu gösteren karakteristik bir örnektir. Yunan Haçı planlı kiliselerin en büyük örneklerinden olan Zeyrek Caminin güney kanadı, ancak 16 m. uzunluğundadır. Kubbesinin çapı ise 7 metredir. Bu yapı, dört payeli iki kilise ve aralarındaki tek nefli bir türbe şapelinden oluşmaktadır¹⁰⁰.

Zeyrek Cami (Pantakrator Manastır Kilisesi): Bizans'ın önemli bir manastır kompleksinin başkilisesidir. Üç kiliseden meydana gelmiştir. Büyük kilise II. Ohannes Komnenos'un birinci eşi Eirene tarafından (1118–1143) yaptırılmış ve Hz. İsa'ya ithaf edilmiştir. Önce bu kiliseye cenaze törenlerinin yapıldığı küçük bir kilise, daha sonra ise Theotohas Eleousa'nın himayesinde bir başka kilise eklenmiştir. Fetihden sonra kilisenin bölümleri medreseye çevrilmiş ve zamanın bilginlerinden Molla Zeyrek'in adını almıştır¹⁰¹. Bugün Fatih semtinde bulunan Zeyrek Camii ibadete açıktır. Tek şerefeli bir minaresi mevcut olup tarihi dokusu kaybolmadan 1966 yılında bir restorasyon geçirmiştir.

2.11.3. Küçük Ayasofya Kilisesi

Kostantin'in annesi Heleni, Rum ülkesine yakın Nemrutun hükümet merkezi olan Roha (Araplar Reha derler) şehrindeki bir kralın kızı idi. Küçük Ayasofya kilisesini yaptırıp tarihi Hz Zekeriya namına yazdırmıştır. [Saint Serge ile Saint Baküs adına altıncı asırda Jüstinyanus tarafından inşa olunmuştur. İçten uzunluğu 50 eni ise 43 adımdır.¹⁰²] Kostantin Ayasofya kilisesinin dört tarafına 1001 büyük kule yaptırdı. Bunların her birinde ayın yapılırdı ki bu ayınlar çok görkemli olurdu. İlk olarak yapılan büyük kubbelerden biri halen Arslanhane ve Nakkaşhane olan kemer kubbeleridir. Bir de Bab-ı Hümayum içinde olan cephaneye olan kubbedir ki, halen Al-i- Osman cephanesiyle doludur.[Aya İrini adına olarak Kostantin'in inşa ettirdiği bu kilise M.S 532'de yanmış ise de, Jüstinyanus tarafından yeniden yapılmıştır. Sekizinci asırda da zelzeleden harap olmuş, İlavriyalı Leon tarafından tamir edilmiştir¹⁰³].

¹⁰⁰Mehmet İ. Tunay, Semavi Eyice, *Fotoğraflarla Fatih Anıtları*, Fatih Belediyesi yayınları, İstanbul 2002, s. 95

¹⁰¹ <http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler/akrobat/cesit/06myInanc.pdf>, 12\11\2009

¹⁰² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, dipnot 19, I. Kitap, I, 28

¹⁰³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, dipnot 19, I. Kitap, I, 29

Bu çeşit büyük kubbeler hastaneler, mektepler, misafir evleri, dinlenme yerleri, düşkünürevi, tımarhaneler ile Ayasofya etrafını kuşatmıştı¹⁰⁴. Günümüzde Eminönü ilçesine bağlı Cankurtaran ile Kadırga semtleri arasında Marmara sularına yakın bir mesafededir. İstanbul'un kullanılan en eski mabetlerinden biridir. Cumhuriyet döneminde iki onarım görmüş olan mabet günümüzde cami olarak fonksiyonunu sürdürmektedir.

2.11.4. Büyük Ayasofya

Yunan tarihçilerinden Yanivan'ın tarihinde anlatıldığına göre, bir sabah rüzgârı Süleyman'ın tahtını Sarayburnu'na getirir. Hz Süleyman orada bir mabet yaptırır. Sonra Âdemden 5052 yıl sonra Medyan oğlu Yanko'nun torunlarından kral Vizedon çıktı. Bu kral İstanbul'u yedinci defa tamir ederek dünyaya ün yapan hükümdar oldu. Vizedon'un bir kızı Makedonya şehirlerinden biri olan Sofya'da doğdu. Bu nispetle adına "Ayasofya" denildi. İstanbul'a babasının yanına gelerek Süleyman mabedini genişletmeye başladı. Bu iş için çok mal harcarken bir şahıs gelip "Bunun bütün gerekli malzemesini benden alın ve şu şekilde mabet yaptırın" deyip, Ayasofya'nın şeklini tarif etmiştir. Önce yeri, kuyu derinliğinde kazdılar. Topraktan su çıkmaya başladı tam bir ay bu temel içinde ateş yakıp kurşun eriterek temele döktüler. Bu kurşun, temelde yıllarca durdu. Sonra İgnados adında bir mühendisin talimatıyla 30000 işçi, 7000 hammal, 3000 usta toplandı. Bunlar kurşun temel üzerine direkler, kemerler ve tonoz kubbeler yaptılar¹⁰⁵.

Altı su sarnıcıdır ta Ayşe Sultan Sarayına, Hasan paşazadeler, Kadı Mehmet kethüda, Arslanhane, Saray Meydanı, Enderun Cephanelisi ve Soğukçeşmelere kadar olan sarayların altı boştur ve tatlı su ile duludur. Ayasofya'nın ortasında bakır kapaklı bir kuyu ağzı vardır. Buradan kovalarla su çekilir cemaat içer susuzluklarını giderir. O kadar dikkatli ve hesaplı çalışılmıştır ki Ayasofya'nın inşaatının yarısı yedi yılda bitmiştir. Pek çok taşı Ayasluğ ve Aydıncıktan getirilmiştir. Renkli mermerler Karaman, Şam ve Kıbrıs adasından; binlerce somaki, bal renkli, zeytin renkli, sarı mermer rengi yüksek sütunlar Atina yakınlarındaki seyir yerlerinden ve Marmara adasından getirilmiştir¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 29

¹⁰⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 87

¹⁰⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 88

Bina, dört ana kemer, ayaklarına kadar yapıldığında mimar başı İgnados ortadan kayboldu. Meğer Roma diyarına gidip orada Rum Papazın izni ile bir Kilise yapımına başlamıştı. O Kilisenin de yarısını yedi yılda tamamlayıp, oradan da kaçıp tekrar İstanbul'a gelmiştir. Ayasofya'yı mabedi yaptıran tarafından azarlanmış; usta İgnados" Bu gibi binanın temelini sağlam olması gerekir. Kaçmazsam binanın bitirilmesi için zorlanacağım şüphesizdir. O zamanda sağlam olmazdı" dedi¹⁰⁷. Sonra direkler üzerine öyle bir kubbe yapıldı ki dünya üzerinde böyle bir kubbe görülmemiştir. Bu kubbenin tepesine yüz İskender kantarı ağırlığında öyle bir haç konuldu ki bu haç güneş ışığından parlayınca ta Alemdağın'dan, Keşiş ve İstiranca dağlarından fark edilirdi¹⁰⁸.

Ayasofya'nın bitmesi 40 yıl sürmüştür. Hz peygamberin doğumundan 945 yıl önce büyük İskender zamanında Yunanlılar Kıptilerin elinden Mısırı alıp Ayasofya'ya vakfetmişlerdir. Öyle bir ünlü yapı oldu ki Hıristiyanların merkezi haline geldi. Peygamberin doğduğu gece Ayasofya'nın kubbesi yıkıldı. Daha sonra Hızır (a.s) hatırlatması ile üç yüz kadar Bursa da oturan Keşiş, Rahip Buhayra'nın öncülüğünde Mekke'ye geldiler. Hz peygamberin ağız suyundan, Zemzem suyundan ve Mekke'nin temiz torağından bir miktar alarak İstanbul'a geldiler. Ayasofya'nın yıkık olan kısmını tamire başladılar. Kubbenin bu kısmı kible etrafında otuz iki nakışlı olarak halen bellidir ve bunu bilenler o tarafa baktıklarında "Allahumme salli ala Muhammed derler" bu kısım kubbenin diğer yerlerinden parlaktır¹⁰⁹.

2.11.4.1. Ayasofya'nın Yapılış Şekli, Sanat Özelliği ile Eni Boyu Hakkında

İstanbul kalesinin doğu kısmının son bulduğu Ahırkapı sahilinin bin adım kuzeyinde ve Sarayburnu sahiline bin adım uzaklıktaki bir tepe üzerine yapılmıştır. Yüksek kubbesinin bir benzeri yoktur.[Ayasofya, ilk olarak Hıristiyanlığı kabul eden Kostantin tarafından miladi 325 yılında tahtadan yapılmıştır. Allahın hikmetine nispetle "Hikmeti Mukaddes" anlamına gelen "Ayasofya" olarak konmuştur. Miladi 404 yılının Ocak ayında 7 gün devam eden bir yangında tamamen yanmıştır¹¹⁰]. Ayasofya'nın dört tarafında üç tabaka halinde 360 kemer bulunmaktadır. Ortadaki kubbenin dört bir tarafı,

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 88

¹⁰⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 89

¹⁰⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 89

¹¹⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, Dipnot 40, s.89

billur, nefes ve renkli camlar ile süslenmiştir. Bu kubbe camlarının dışında içinde ve dışında bulunan camların adedi 1070 dir¹¹¹.

Sözü edilen kubbelerin hepsinin içinde nakış ustası Erjek Sfrenk Mani'nin işlemiş olduğu kaplama ve altın mineden resimlerle acayip ve garip şekiller, büyüleyici melek ve insan resimleri vardır ki seyredenler hayran kalır. Büyük kubbenin dört büyük sütunlarının en üst tabakasındaki dört köşede bir melek resmi vardır. Boyları ve kanatları ile ellişer Zira (insan dirseği ile orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçü birimi) büyüklüktedir. Caminin doğudan batıya uzunluğu 134 zira ve eni 122 ziradır. Caminin içinde ve dışında çok sayıda sütun vardır. Öyle kırmızı somaki sütunlar vardır ki bunlar dünyada az bulunan kıymetli mücevherlerdir, her birinin boyu kırkar Mekke ziradır. İkinci tabakadaki sütunların boyu otuz ziradır. Bu caminin üç tarafında ikişer kat cemaat yeri vardır. İki taraftaki merdivenlerden at ile çıkmak mümkündür. Tabanları beyaz ham mermer döşenmiştir. Caminin içinden ta kubbeye kadar üç tabaka halinde kandil yakılacak girintiler vardır.

Caminin bütün kapılarının sayısı 361 dir. Bunların100 tanesi büyüktür. Hepsi de tılsımlıdır. Kaç defa sayılsa bir kapı daha meydana çıkar, ve garip bir şeydir bütün kapıların boyu yirmişer ziradır. Kapıların kanatları altın ile süslenmiş, gümüş mine vurulmuş, pirinç işli sanat eserleridir. Kiblenin orta kapısı hepsinden yüksek olup boyu elli ziradır. Bunun tahtalarının Hz Nuh'un Cudi dağındaki gemisinin enkazından alındığı söylenmektedir. Bu orta kible kapısının üzerinde sarı renkli pirinç madeninden tabu şeklinde bir sanduka içinde kraliçe Sofya'nın naaşı mumya halinde bulunmaktadır. Birçok kimse bu sandukaya el sürmek istediklerinde bir sallantı olmuş ve hemen el çekmişlerdir. Bir tılsım da budur. Onun üzerindeki küçük direklerin kemeri üzerindeki mermer bir kitabeye Kudüs'ün kible oluşu zamanki bir resmi konulmuştur. İçi çeşitli mücevherlerle doludur. Bu da bir tılsımdır ve el sürmeye cesaret edilemez. Aynı yerde yeşil renkte bir direk vardır¹¹².

Bu direğin üzerinde Meryem ananın temsili bir resmi vardı. Elinde bir kandil tutardı ki, beyaz güvercin büyüklüğünde idi. Bu da zelzeleden yıkılmış olup bugün Kızıl

¹¹¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 90

¹¹² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 91

Elma'dadır derler. İspanyalılar vasıtası ile götürülmüş idi. Caminin iç yüzündeki duvarlarında baştanbaşa beşer altışar ziralık dört köşe cilalı taşlar kaplıdır¹¹³ .

Binanın kargir olarak yapılışı Jüstinyanus zamanındadır. Mimarları meşhur matematikçilerden Trelleli Antimus ile Miletli İzidor'dur. Fakat o zaman yapılan kubbe bir zelzeleden çökmüş İzidor'un yeğeni olan İzidor tarafından şimdiki kubbe yapılmıştır. İzidor kubbeyi her biri 45 kadem yüksekliğinde granitten, 8 sütun üzerine yumurta şeklinde yapmıştır. Sütunların aralarında birer kemer vardır. Kemerlerin üzerinde de kadınlara ait yerler vardır. Bu tabakanın üstüne alttakilerden küçük olmak üzere her bir tarafa 6 şar sütun koymuştur. Bu sütunlarda üst tabaka kubbeleri oturtulmuş. Bu direklerin 12 oluşu 12 yıldız burcuna işaret eder büyük kubbe ve alt tabakayı tutan sütunların sayısı 40, bunların üstündekiler 60 dır. Bu sütunlar içinde Roma'dan bir mabetten alınan 8, Efes (Ayasluğ) den yeşimden 6 ve gayet beyaz mermerden 4 sütun vardır. Diğer sütunlar da Truva, Atina, Delos, Sırık, ve Mısırdan gelmiştir. İşte bu şekilde M.548 yılında inşa olunan binanın içi, birçok put ve resim ile süslenmiştir. Kubbesindeki tuğlalar Rodos adasında yapıp getirilmiştir. Bunlar o kadar hafiftir ki on ikisi bir tuğla ağırlığındadır. Caminin uzunluğu 75, genişliği 70, kubbenin yerden yüksekliği 65 metredir. İmparatorlar tarafından defalarca tamir ettirilmiştir.

Fatih tarafından, tuğladan minare ve medrese ilave edilerek camiye vakıf olarak ayrılmıştır. Beyazıt Veli, Bab-ı-Hümayun tarafındaki minareyi yaptırmış ve medreseyi de genişletmiştir. Diğer iki minare sultan II. Selim zamanında yapılmıştır. Caminin içinde bulunan mermer küpleri ile dört mahfil Sultan III. Murat'ın, taş kürsü sultan IV. Murat'ın, en üst tabakadaki padişah mahfeli ile camiye bitişik kütüphane mektep ve imaret, Sultan Mahmut eserleridir. Top kandil yerinde vaktiyle bir altın top vardı. Sultan III. Ahmet zamanında değiştirilmiştir. Eski Celi yazılar Hattat Tekneci İbrahim Efendi'nin ise de, şimdiki yazıları Sultan Abdülmecit devrinde Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye aittir¹¹⁴]. Ayasofya Cami günümüze kadar 916 yıl Kilise 481 yıl Cami olarak hizmet vermiş ve 1935 yılında müzeye çevrilmiştir. Bugün halen müze olarak görevini yerine getirmektedir. Bugünkü Ayasofya'ya III. Ayasofya'da denir, sebebi aynı yere üçüncü kez inşa olmasıdır. İlk ikisi isyanlar sebebiyle yakılmış ve yıkılmıştır. Kubbesi

¹¹³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 92

¹¹⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I.Kitap, Dipnot.41, I, 90

Bizans döneminde defalarca çökmüş, Mimar Sinan'ın binaya istinat duvarları eklemesinden sonra ise çökmemiştir.

2.11.4.2. Ayasofya'nın Makamlar

Çeşitli kişi ve olaylar baz alınarak mabedin farklı yerlerine kutsallık atfedilmiş ve mabede ayrı bir değer verilmiştir. Biz de yazarımızın kaleme aldığı bu yerleri birkaç cümle ile yazmaya gayret ettik.

2.11.4.2.1. Havariyyun Makamı

Üst kısmının doğu tarafında(Ak Şemseddin) terler direk yanındadır¹¹⁵. Bu yer fetihten sonra Akşemseddin'in tefsir dersi okuttuğu halvet makamıdır.

2.11.4.2.2. Terler Direk Ziyaret Yeri

Yaz kış, gece gündüz terler halde durmaktadır. Caminin geride kible kapılarının batı tarafının sonundaki kapının iç yüzünde dört köşe, tek parça halinde beyaz bir mermer sütun olup yüksekliği on bir ziradır. Alt kısmı bir adam boyu bakır levha ile kaplıdır. Yinede terler haldedir. Bir söylentiye göre dibinde define vardır. Diğer bir söylentiye göre de kalede mahsur kalan Ya Vedud Sultanın yürekler yakıcı feryadının hararetinden terlemektedir. Diğer bir söylentiye göre de Hz peygamberin tükürüğü ile karışan kireç bu taşın altında yapıldığı için, onun neminden dolayı terlemektedir¹¹⁶.

2.11.4.2.3. Terler Direğin Özellikleri

Baş ağrısı olan bu direğin terinden başına sürse iyi olur. Bir kimse dizanteri olup yüreğinden kan gelse, bu direğin terinden içse hastalığından kurtulmuş olur. Bir adamı sıtma tutsa, bakırın deliklerinden parmakla toprak çıkarıp başına bağlayınca hemen kusar ve iyileşir¹¹⁷. Hakkında pek çok kaynaksız rivayet bulunan terler direk günümüzde dilek dileme yeri olmuştur. İnsanlar başparmağını delikten sokup bir daire çevirerek dilek dilemektedirler.

¹¹⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 96

¹¹⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 97

¹¹⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 98

2.11.4.2.4. Kible Kapısı Makamı

Bu kapının kanatlarının Hz Nuh'un gemisinin tahtalarından olduğu söylenir. Bu sebeple bütün deniz tüccarı misafirler bu kapı dibinde iki rekât hacet namazı kılarak ellerini kapının tahtasına sürüp Hz Nuh'un ruhuna" Fatiha" okurlar ve sonra sefere devam ederler. Ayasofya kuyusunun özellikleri: Bir kimse kalp çarpıntısına tutulsa, üç cumartesi Ayasofya içindeki kuyunun suyundan sabahleyin aç karınla üçer yudum içse iyileşeceği söylenir¹¹⁸.

2.11.4.2.5. Altın Topun Özellikleri

Bir kimse unutmaya hastalığına tutulunca ve bildiklerini unutunca, Ayasofya kubbesinin ortasında asılı olan top altında yedi sabah namazı kılsa üç defa (Allahumme ya kaşife'l müşkület ve ya alimu's-sırrı ve'l- hafıyyat) deyip her vakitte yedişer siyah üzüm yerse Allahın emri ile zihni öyle açılır ki öğrendiği her şey zihninde nakış olur. Zira bu kible Hz peygamberin tükürüğü ile tamir olmuştur. Altında bir kere ibadet edenin dünya ve ahirete ait bütün iyi muratları yerine gelir. Hatta Ak Şemseddin oğlu Hamdi Çelebiye Göynük kasabasında o kadar bunama gelmiştir ki bir kimse kendisine selam vermek istese bir kâğıda selam sözü yazarmış. O yazıya bakıp "Ve aleykum selam" dermiş. Bütün hekimler çare bulamamışlar. En sonda Ak Şemseddin'in yol göstermesi ile Ayasofya'ya getirilmiş yedi kere o topun altında sabah namaz kılmış. Yazdığımız duayı her sabah üçer kere okuyup yedişer tane siyah üzüm yemiş. Sonra akli tamamen yerine gelmiş ve o an "Yusuf ile Züleyha" kitabını yazmaya başlamış. Eseri yedi ayda tamamlamıştır¹¹⁹.

2.11.4.2.6. Soğuk Pencere Makamı

Ayasofya'nın kible tarafında hünkâr kapısının iç kısmında kuzey tarafa açılan iç açıcı bir penceredir. Oradan daima hoş ve serin bir rüzgâr eser ki insana hayat verir. Bu pencerenin bulunduğu köşede fetihten sonra ilk defa Ak Şemseddin Tefsir-i Şerif dersi vermiş ve öğrencilerine "Burada kuran okuyan ve diğer ilimlerle meşgul olan kimse, bütün ilimleri öğrenip âlim olsun" diye hayır dua etmiştir. Şimdiye kadar orada bir defa besmele okuyan mahrum kalmamıştır¹²⁰.

¹¹⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 97

¹¹⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 98

¹²⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 98

2.11.4.2.7. İsa Beşiği Makamı

Üst katın doğu tarafından bir köşede kırmızı renkli mermerden tekneye benzer bir beşiktir. Günahkâr kadınların çocukları hasta olduğu zaman, bu çocukları bir an bu beşiğe koysalar rahatlığa ererler¹²¹.

2.11.4.2.8.Hz İsa'nın Yıkandığı Yer

Hız İsa'nın beşiğinin yakınında dört köşe bir teknedir. Hz İsa Meryem'den doğduğu zaman bu teknede yikanmıştır. Tekneyi Kostantin Beyt-i-lahm'dan getirtmiştir. Bu Ayasofya'daki İsa'nın yıkandığı yerde dürüst olmayan çocuklar can bulurlar, bu herkesçe bilindir.

2.11.4.2.9.Yediler Kapısı Makamı

Üst katın doğusunda büyük bir kapıdır. Kanatları tahta değildir. İslî beyaz mermerdendir. Yeryüzünde benzeri yoktur. Dünya seyyahları ve mimarları arasında şöhret bulmuş, görülmeye değer bir kapıdır. Yediler daima orada ibadet ederler¹²².

2.11.4.2.10. Nurlu Taşların Görünüşü

Yine üst katın doğu tarafında beş, altı parça, ince tahta gibi biçilmiş taşlar vardır. Güneş doğduktan sonra ışıkları kubbeye vurunca her taştan güneş ışığı gibi ışıklar parlar. Bakanların gözleri kamaşır¹²³.

2.11.4.2.11. Ayasofya'nın Çatısı

Üzerinde bulunan kurşun, bunca zamandır bozulmamıştır Zira içine altın karıştırılmış olduğu söylenir¹²⁴. Ayasofya Mabedi günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde müze olarak hizmet sunmaktadır.

2.11.4.2.12.Ayasofya'da Fetihden Günümüze Kadar Yapılan Değişiklikler

Ayasofya İstanbul'un fethinde, usulden olduğu üzere şehrin büyük kilisesi olarak camiye çevrildi. Fatih Sultan Mehmet, yapının ve çevresinin harap görüntüsü karşısında meşhur Farsça beyiti söylemiştir. Fatih Ayasofya'nın tahribini önlemiş burada ilk

¹²¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 98

¹²² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 98

¹²³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 99

¹²⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 99

namazı kıldıktan sonra camiye kendi hayratının ilk eseri olarak vakfetmişti ve yanına sonraları çok değişikliğe uğrayan medrese yaptırmıştır. İlk minarenin de batıda yarım kubbenin yanındaki iki baskı kuleciklerden güneydekinin üstüne ahşap olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu minare uzun müddet durmuş ancak 1574 tamirinde kaldırılmıştır. Caminin güneybatı köşesindeki tuğla minarenin Fatih devrine ait olduğu söylenirse de II. Beyazıt zamanında yapılan minare olması daha muhtemeldir.

Kanuni Süleyman devrinde Budin'in fethi üzerine oradaki Başkiliseden alınan tunç şamdanlar üzerine manzum birer kitabe yazılarak 1526 da Ayasofya'da mihrabın iki yanına yerleştirilmiştir. II. Selim zamanında da Ayasofya'nın etrafında Ayasofya'ya zarar veren evler kaldırılmış Mimar Sinan tarafından takviye payandaları yapılarak yapının çökmesi önlenmiştir. Yine Ayasofya'nın etrafına da sultan türbelerinin yapılması bu padişah döneminde gerçekleşmiştir. İlk türbe II. Selim için Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. III. Murat zamanında kuzeydeki iki minare ile minber, kürsü ve mahfil ilave edilmiş Bergama'da bulunan ilkçağdan kalma yekpare mermerden oyulmuş iki büyük küp getirilerek caminin içine şadırvan yapılmıştır. Daha sonra yine Mimar Davut Ağa tarafından III. Murat ve III. Mehmet için türbeler inşa edilmiştir¹²⁵.

1607'de çini olarak mihrap duvarına Besmele-i şerif yazılmıştır. 16 yıl sarayda kapalı yaşayan I. Mustafa 1639'da ölünce fetihten beri yağhane olarak kullanılan vaftizhanesi acele türbe haline getirilerek cesedi buraya gömülmüştür. 1648 Sultan İbrahim'de buraya gömülmüştür. 1651 yılında Tekneci İbrahim Efendi'nin hattı ile yazılmış caminin içini süsleyen büyük levhalar konulmuş ise de bunlar 1847-1849 yıllarında kaldırılarak yerlerine bugün hala asılı olan Mustafa İzzet efendinin 7,5 metre çapındaki yuvarlak levhaları asılmıştır. 1728'de III. Ahmet tarafından Ayasofya'nın içine yaptırılan tamiratlar sırasında yeni bir hünkâr mahfili inşa edilmiş ve ortaya büyük bir top kandil asılmıştır. Bu mahfil daha sonra 1847'de kaldırılmıştır. 1739'da I. Mahmut iki payanda arasında Türk Baroku üslubunda muhteşem bir tunç parmaklıkla ayrılan, duvarları değişik devirlere ait çini kaplı ve dolapları renkli nakışlı güzel bir kütüphane yaptırarak bakımı için Cahaloğlu Hamam'ına vakfetmiştir. 1740'ta avluda başka bir benzeri olmayan harikulade zarif ve zengin bir şadırvanla bir sübyan mektebi, bir aşhane ve imaret inşa ettirmiştir. Bu arada Ayasofya'nın kilise olarak en eski yapılardan kalan ve "*Seuophylakion*" denilen büyük yuvarlak binasına, aşhane imaretine, erzak ambarı

¹²⁵ Semavi Eyice "*Ayasofya*", *DİA*, III, 205

yapılmıştı. Bütün bu ek yapıların kitabeleri “Hazinedar” veya “Hattat” lakabı ile diğerlerinden ayrılan Darüssaade Ağası Beşir Ağa (Moralı) tarafından yazılmıştır¹²⁶.

1809’da II. Mahmud tarafından yapılan büyük bir tamirden kırk yıl sonra Ayasofya yine ciddi şekilde tamirden geçme ihtiyacı duymuştur. Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendinin devlete kalan serveti vasiyeti gereğince bu işe tahsis edilerek İsviçreli Mimar G. Fossati tarafından 1847–1849 yılları arasında sultan Abdülmecit’in emri ile geniş ölçüde bir tamire girişilmiştir. Bu arada padişahın camiye gelişinde istirahat etmesi ve bazı kabuller yapması için bir Kasr-ı Hümayun ile tamamen Bizans üslubu taklidi bir hünkâr mahfili ve avlu kapısı yanına muvakkithane yapılmış avluyu çeviren duvar da yenilenmiştir. Aynı tamir sırasında duvar ve tonozlarda mevcut olan mozaiklerin hepsinin üzeri açılarak bunların Fossati ile o sırada İstanbul’da bulunan Alman W.Zalzeneg tarafından resimleri çizilmiştir. 1894 depreminde Ayasofya’da zarar görmüş duvarlarında bazı çatlaklar olmuş, büyük mozaik satırları sıva ile dökülmüştür. Meşrutiyet yıllarında Mimar Kemalettin Bey nezaretinde tamir için hazırlıklara girişilen Ayasofya, Cumhuriyetin ilk yıllarında 1926’da ufak bir tamir ve takviye görmüştür. Son yıllarda esasî Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmakla beraber sonraları çok değiştirilen ve 1934’te yıktırılan medresenin arsası temizlenerek temelleri meydana çıkarılmıştır. Bugün bu binanın ihya edilerek idare binası yapılması düşünülmektedir¹²⁷.

Ayasofya 24 Ekim 1934 yılında Cami olmaktan çıkarılarak müzeler genel müdürlüğüne bağlanmıştır. Bu arada sebepsiz olarak medrese yıktırıldığı gibi içeride bulunan ve camiye ait olan çeşitli eşya ile halılar ve levhalar da kaldırılmıştır. 1931’de Amerikan Bizans Enstitüsü adına Ayasofya mozaiklerini meydana çıkarma izni alan Th. Whittomorre Atatürk’ün isteği ve Bakanlar Kurulu kararı ile 1932’den itibaren işe başlamıştı. 1944- 1950 yılları arasında müdür Muzaffer Ramazanoğlu yapının içinde ve dışında bazı araştırmalar gerçekleştirmiştir¹²⁸.

Amerikan Enstitüsünün inceleme ve araştırmaları 1970’e kadar devam etmiştir. Meryem, Konstantin ve Jüstianos’u tasvir eden XI. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen mozaik ile imparator kapısı üstündeki alınlıkta VI. Leon’u İsa önünde secde eder

¹²⁶ Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 205

¹²⁷ Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 206

¹²⁸ Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 207

vaziyetteki mozaïği bulunmuş, Apsis yarım kubbesinde de büyük bir Meryem ile önündeki kemerin alt kısımlarında iki baş melekten biri meydana çıkarılmıştır. Yukarı katta ise kuzey galerinin kuytu bir kemer aralığında İmparator Alexandros'un portresi kuzey kemeri içindeki kalkan duvarının alt kenarında üç aziz, güney galerinin ortalarında İsa, Meryem ve Joannes üçlüsü,(XII. yy) nihayet aynı galerinin dip duvarında İmparatoriçe Zoe ve IX. Konstantin Momomakhos ile II. İoannes Komneus'un karısı ve oğlunun resimleri bulunmuştur. Ayasofya'da varlığı bilinen, hatta elde resimleri olan diğere bazı mozaiklerin 1894 depreminde döküldükleri tahmin edilmektedir. Ayasofya müze haline geldikten sonra ilk defa 8 ağustos 1980 tarihinde Hünkâr Mahfeli ibadete açılmıştır. Bundan kısa bir süre sonra (14 Eylül 1980) yenileme gerekçesiyle tekrar kapatılan hünkâr mahfili 10 Şubat 1991 de yeniden namaz kılmaya tahsis edilmiş ve Ayasofya kısmen de olsa cami olarak hizmet vermeye başlamıştır. 1992 Kasım ayından başlayarak günümüzde de hala yenileme devam etmektedir¹²⁹.

2010 Avrupa Kültür Başkenti seçilen İstanbul olduğundan dolayı çalışmalar hızlanmış ve yaklaşık 17 yıldır devam eden restorasyon iskelesinin sökülmesi ocak ayında son bulmuştur. Restorasyon'da 1849 yılında zarar görür diye üzeri bir kapakla kapatılan "Serafim Meleği" tekrar gün yüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca içte 8 tane büyük hat levhasının ve dış cephe yenilemesinin devam ettiği de bilinmektedir.

2.11.5. Fethiye Cami

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Rum Ortodoks Patrikhanesi, 131 yıl faaliyet gösterdiği Pammakaristos Manastırından taşınır. Manastır 1518 yılında restore edilmiş II. İeremiasın patrikliği sırasında (1572–1579) genişletilerek yeniden inşa olmuş, manastır kilisesi III. Murat döneminde 1568 yılında boşaltılarak 1591 yılında "Fethiye" adıyla camiye çevrilmiştir¹³⁰. Aslında büyük bir kilise iken camiye çevrilmiştir. Büyük bir bahçesi ve tek bir minaresi vardır. Yedi kule içinde Ebul Feth Camii diye bilinen eski bir ibadethanedir¹³¹. Günümüzde Fatih semtinde bulunan Fethiye mahallesindeki camidir. İlk olarak 1601 yılında camiye çevrilmiş bir mihrap, minare ve medrese eklenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında müzeye dönüşmüş fakat 1960 yılında tekrar camiye çevrilerek günümüzdeki şekliyle ibadete açılmıştır.

¹²⁹ İsmail Kandemir, *Ulu Mabet Ayasofya*, Ekip Matbaa, İstanbul 2004, s. 204

¹³⁰ Zafer Karaca "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", Yapı kredi yayınları, İstanbul 1994, s. 29

¹³¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 231

2.11.6. Kariye Camii

Edirnekapı yakınındadır. Daha önce süslü bir kilise imiş¹³². Son Bizans döneminde sanatta bir “Rönesans” niteliğinin belirdiği görülür. Bu dönemde sanat, kilisenin sert kurallarından sıyrılmış ve dini konuları daha özgür bir biçimde dile getirmiştir. Bu arada, ilkçağın Helenistik üslubunun temel ilkeleri de yeniden canlanma olanağı bulmuştur. Son Bizans döneminin en görkemli resim koleksiyonu, bugün Kariye Camii olarak bilinen Khora Manastırı kilisesindedir. Çok eski tarihlerden beri var olan bu yapı, Kommenoslar zamanında ciddi bir biçimde tamir görmüş, bugünkü naos(asıl ibadet edilen bölüm) kısmı da o dönemde yapılmıştır. Latin istilası sırasında harap olan bina, İstanbul’un yeniden imparatorluğun başkenti olmasından kısa bir süre sonra, 1305 yılına doğru, devlet ileri gelenlerinden Theodoros Metokhites tarafından tamir ettirilmiştir. Bu sırada kilisenin kuzey ve güneyine birer kanat eklenmiş, batı yönünde de bir narteks daha yapılmıştır. Güney yönündeki kanadın içi ise fresklerle süslenmiştir. Narteksten ana mekâna açılan kapının üzerindeki mozaik panoda bu resimleri yaptıran Metokhites, İsa’ya kilisenin bir modelini sunar vaziyettedir¹³³.

Kariye Camii mozaiklerinde İsa ve Meryem’in hayatı ile İsa’nın mucizeleri tasvir olunmuştur. Kariye mozaikleri ifade açısından canlı ve hareketli tablolardır. Bu kompozisyonlarda Orta Bizans döneminin sert ve korkunç ifadesini bulamayız. Orta Bizans dönemi mozaiklerinde olmayan ve Avrupa’da da ancak Rönesans ile ortaya çıkan önemli bir özellik, bu kompozisyonlarda açıkça görülür. Bu da derinliği belirten bir takım unsurların kompozisyon içinde yer almış olmasıdır. Sahnelerin hepsinde zemin dekoru olarak mimari ve Helenistik peyzaj motifleri kullanılmıştır. Kademeli kayalardan oluşan bu peyzajlarda yer yer, üst kısımları budanmış ve yanlarından yeni bir dal fıskırmış olan ağaç gövdeleri görülür¹³⁴. İstanbul Edirnekapı’da bulunan bu mimari eser 1948 den beri müze olarak işlevini gününüzde de sürdürmektedir.

¹³² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 231

¹³³ Mehmet İ.Tunay, Semavi Eyice, *Fotoğraflarla Fatih Anıtlar*, Fatih Belediyesi yayınları, İstanbul 2002, s. 87

¹³⁴ Mehmet İ.Tunay, Semavi Eyice, *Fotoğraflarla Fatih Anıtlar*, Fatih Belediyesi yayınları, İstanbul 2002, s. 88

2.11.7. Mirahur Cami

Yedikule yakınında manastıra yakın, kiliseden çevrilmiş büyük bir camidir. Mimar Sinan yapısıdır. Fakat cemaati azdır¹³⁵. II. Beyazıt zamanında camiye çevrilen yapı 19. yy'da geçirdiği deprem ve yangın sonucu harabe haline gelmiştir. Günümüzde çatısı ve bazı duvarları yıkılmış olan cami İstanbul'da ayakta kalabilmiş en eski yapılarından biridir.

2.11.8. Büyük Ayasofya Medresesi

Fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet Han Gazi yapısıdır. İstanbul'da medrese ismiyle yapılanların ilkidir. Evvelce Bizans devrinde patrik ve keşişlerin incilhaneleridir. Halen âlimler yanında payesi vardır¹³⁶.

2.11.9. Hasköy Kabası

Bu kasabayı görenler balkanlarda Selanik'e, Arabistan'da da Safed şehrine benzetir ki, Yahudi ile doludur. İstanbul'da çıkan yangında, Şuhut kapısından içeri doğru yanan Yahudi evlerinin yerinde eski bir cami temeli bulunmuştu. Buraya Valide Sultan Camii yapılıncaya, evleri yanan Yahudiler'de Hasköy'e yerleşerek burada yirmiden fazla cemaat oldular. Nüfus olarak on yedi bin kadardırlar. Yedi kiliseleri, on iki sinagog ve hamamları vardır. İki mahalle Rum ve bunlara ait üç kiliseleri vardır. Bütün Yahudi taifesinin mezarları bu Hasköy dağında çakıl taşı gibi görünürler. Üsküdar ve Galata'dan bile cenazelerini buraya getirirler¹³⁷. Günümüzde Beyoğlu ilçesine bağlı Haliç kenarında bir semttir. Günümüzde Hasköy'de bir Sinagog ve bir Kilise mevcuttur. Fakat Beyoğlu genelinde altı sinagog ve kırkın üzerinde kilise bulunmaktadır.

2.11.10. Galata ve Çevresi

Galata'da on sekiz Müslüman, yetmiş Rum mahallesi, üç Frenk mahallesi, bir Yahudi ve iki de Ermeni mahallesi vardır. 70 kadar kilise vardır¹³⁸. Galata'daki Saint Antonus Kilisesi Camiye çevrilir. Ayıca Şüheda Mescidi ve Kadrihane Tekkesi bu dönemde, (1623–1640) Hamza Paşa mescidi ise IV. Mehmet döneminde (1648–1687) kiliseden

¹³⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 234

¹³⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 238

¹³⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 317

¹³⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 330

çevrilme yapılarıdır¹³⁹. Galata, tarihten günümüze zengin bir din ve dil kültürünün hakim olduğu bir bölgedir. Günümüzde Galata'da yedi tane kilise bulunmaktadır. Rus Ortodoks, Katolik ve Ermenilere ait kiliselerdir. Ayrıca Haliçi gözetlemek için Cenevizliler tarafından inşa edilen (Galata) kulesi de buradadır.

2.11.11. Koca Mustafa Paşa Camii

Kurşunlu mahzen yakınındadır. Yaptıran Bağdat fatihi IV. Murat Han'ın vezirlerindedir. Eskiden kilise imiş. Bir minaresi, alçak bir kubbesi olan caminin üstü kurşunla örtülüdür, cemaati çok yeni bir camidir¹⁴⁰.

Aynı yıllarda Theodora Raouleina adında bir kadın tarafından yeniden yaptırılan Hagios Andreas Kilisesi (Koca Mustafa Paşa Camii) de, dehlizli (üzerleri kapalı uzun koridor) kiliselerin bir örneği olmakla beraber, Türk devrinde camiye çevrildiğinde dışı yeni bir duvar kılıfı içine alındığından bu özellikler artık görülemez. Fakat Lips ve Pammakaristos, manastırların ve kiliselerin dışları bu hususta gayet güzel fikir verirler. Bu dönemin freskoları ve mozaikleri gibi mimarisinde de hareket, renk ve canlılık doludur. Bu döneme ait resim sanatını Kariye dışında, Vefa Kilise Camii dış narthexi (kiliselerdeki dış dehlizler) kubbelerinde ve Fethiye Camii mezar şapelinde görmek mümkündür¹⁴¹.

Kilise Camii narthexi kubbelerini süsleyen mozaiklerde ortada Meryem ve İsa, kubbe dilimlerinin içlerinde ise Tevrat peygamberleri yer almaktadır. Fethiye Camii yan şapelinde kubbeye bir İsa resminden başka, kemer ve tonozların çeşitli yerlerinde dini konular ve bu arada bir Deisis sahnesi dikkati çeker. Bu mozaikler üslup bakımından aynı dönemde yapılan Kariye mozaik ve freskolarına tamamen uymakta ve bunlarda da İsa'nın insancıl bir görünümle belirmesine çalışıldığı bellidir. Figürlerin canlı ve bilhassa plastik değerlerini ortaya koyacak bir biçimde işlenmiş oldukları görülür. Sultanahmet'te Adliye Sarayı bitişiğinde 1941'de meydana çıkarılan Haghia Euphemia Martyrionu ise aslında 5.yüzyıla ait bir yuvarlak bina olmakla beraber, aynı dönemde duvarları fresko resimlerle süslenmiştir. Bu resimlerde Kadıköylü (Khalkedon) genç bir

¹³⁹ Zafer karaca “*İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*”, Yapı kredi yayınları, İstanbul 1994, s. 30

¹⁴⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 331

¹⁴¹ Semavi Eyice, *Hagios Andreas Kilisesi (Koca Mustafa Paşa Camii)*, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982, II, 137

kız olan Azize Euphemia'nın inancı uğruna katlandığı işkenceler ve ölümü, bugünün bir resimli romanı gibi anlatılmıştır. Hepsi de zarif mimarileri ile dikkati çekerler¹⁴².

Bu dönemin mimarisinin başlıca önemli özelliği yapıların dış yüzlerinin ince, zarif, canlı ve hareketli bir görünüş almış olmasıdır. Bu dış etki yapı malzemesinin renkli desenler meydana getirecek biçimde kullanılması ile de arttırılmıştır. Bunun için özel kesilmiş taşlar, süs tuğlaları, çömlükleri de yapılmıştır. Kilisenin cephelerinin nişler, pencereler, sütunlara dayanan kemerlerle adeta bir saray cephesi gibi süslenmesi İtalya'dan Osmanlı Beyliği'ne kadar uzanan, bütün Akdeniz ülkelerine yayılan yeni bir sanat zevkinin belirtisidir¹⁴³. Günümüzde Fatih ilçesi Cerrahpaşa semtinde bulunan bu cami, 1491 yılında Vezir Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilmiştir.

2.11.12. Ergenon Kilisesi

Galata semtinde Fransızlara ait bir kilisedir. Bir set üzerinde olup, kapısına yedi basamak merdiven ile çıkılır. Venedik kilisesi ona yakındır. Bir yangında yanmış ve yirmi sene harap kalmıştır. Köprülü Ahmet Paşanın izni ile tamir edilmiştir. Göklere uzanmış bir çan kulesi vardır. Duvarlarının iç ve dış kısmında öyle resimler vardır ki, görenler canlı zanneder. Yine Galata çevresinde Rumların birçok manastır ve şifahanesi, Ermenilerin üç kilisesi, Yahudilerin ise üç sinagogu vardır¹⁴⁴.

Yazarın yaptıranı, yapı şekli ve tarihine değinmediği kilise günümüze kalmamıştır. Günümüzde Beyoğlu Fransız Sefareti içinde bulunan ve St. Luis'de Françasis adıyla bilinen bina kilise yerine yapılan yeni yapıdır.

2.11.13. Tophane ve Çevresi; Cihangir Cami

Tophane Hıristiyanlar zamanında ormanlık bir yerde ve içinde İskender-i Rumi'nin bir manastırı vardı. O manastırın yerine şimdi Cihangir Camii vardır. Hıristiyanlar o manastırı yılda bir defa "Aya Alexandra" diye ziyaret ederlerdi¹⁴⁵. Sınırlı şekilde verilmiş bu bilgilerden bu camii hakkında bilgi elde etmek oldukça güç fakat günümüzde Tophane semtinde Kadiriler Yokuşu denilen yerde Bizans'tan kalma bir

¹⁴² Semavi Eyice, *Hagios Andreas Kilisesi (Koca Mustafa Paşa Camii), Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982, II, 138

¹⁴³ Semavi Eyice, *Hagios Andreas Kilisesi (Koca Mustafa Paşa Camii), Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982, II, 139

¹⁴⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 332

¹⁴⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 334

manastırın kalıntısının üzerine bir “*Kadirihane*” tekkesinin kurulduğu tarih kitaplarından yer almaktadır. Tekke ve Zaviye kanunu ile kapatıldığı ve 1997 de çıkan bir yangın sonucunda da büyük bir bölümünün yok olduğu belirtilmektedir.

2.11.14. Beşiktaş ve Çevresi, Beşiktaş Kilisesi

Eski zamanda bu şehre taş beşik anlamında ”Kune Petro” denilirmiş. Bu adı almasına “*Yaşla*” adında bir rahibin yaptırdığı büyük bir kiliseye, Kudüs-ü Şerifteki “*Beytullahim*” denilen yerden getirdiği Hz İsa’ya ait beşik sebep olmuştur. Hz İsa çocukken bu tekne içerisinde yıkanmıştır. Bu sebeple kilise, “Beşiktaş” diye şöhret bulmuştur. Papaz ölünce, Harkıl oğlu İlya adlı kral, bu taş beşiği Ayasofya Kilisesinin sağ tarafındaki tabakaya koymuştur ki hala ziyaret edilir¹⁴⁶. Beşiktaş isminin Barbaros Hayrettin Paşa’nın burada beş taş diktirerek gemileri bağladığı, daha sonra Beştaş’ın Beşiktaş şekline dönüştüğü hakkında da bilgiler halk arasında dolaşmaktadır.

2.11.15. Kuruçeşme Kasabası

On bir kadar Yahudi evi ve üç mahalle Rum evi vardır. Yahudilerin üç sinagog’u, Rumların iki kiliseleri vardır¹⁴⁷. Bol suları ve korularının olması dolayısıyla eskiden Kuruçeşme denilen kasaba günümüzde Beşiktaş ilçesine bağlı bir mahalledir. Günümüzde baktığımızda Yerevman Surp Haç Ermeni Kilisesi, Kuruçeşme Kırbaç Sokağındadır. 1919 yılındaki büyük Kuruçeşme yangınında; Yerevman Surp Kilise’si, büyük zarar görmüştür. Ve onarım için 1977-1988 yıllarını beklemek zorunda kalmıştır. Diğer bir kilise’de Hagios Dimitrios Rum Ortodoks Kilisesi 19.yy ortalarına kadar Kuruçeşme’de Ruhban Okulu olarak faaliyet göstermiştir, günümüze kadar ulaşan kilise yapısı ise, eski kilise’nin yerine 1820’de inşa edilen yeni kilisedir. Başka bir kilise’de İoannes Prodromos Kilisesi’dir.

2.11.16. Eski Rumelihisarı

Kefere zamanında tepe üzerinde bir Kilise, içinde de bir rahip vardı. Fakat bu rahip İslam dinini seçerek Müslümanlar arasına girmiştir. Üç yüz kadar, gizlice Müslüman olmuş, gönlü yaralı yiğit bir papaz imiş. Edirne şehrinde Fatih’in tekrar tahta çıktığını öğrenince derhal bir mektupla:”İstanbul’u fethedecek Ni’mel emir sensin” diye müjdeleyerek “burada bir kale ve Akdeniz boğazında iki kale yapıp İstanbul’a iki

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 344

¹⁴⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 347

taraftan zahire bırakılmadığı takdirde, kıtlık ve pahalılık olması muhakkaktır. Azametle Edirne'den kalabalık bir ordu ile bizim tarafa teşrif ediniz.” diye haber salmıştır. Mektup Fatihe ulaşınca ruhu ferahlayıp içi zevklendi¹⁴⁸. Günümüzde Hisar daha çok iki cami arasında bahçelerin ve kafelerin yer aldığı, geleneksel Rumelihisarı konserlerinin yapıldığı bir dinlenme ve eğlence yeri konumundadır.

2.11.17. İstinye Kasabası

Burada fetihden önce Kiliseler varmış. Hala Serviburnu taraflarında eski kiliselerin temelleri görülür. Kiliselerin hepsi İstinye adlı bir Rahibin idaresi altında imiş. Sonraları Ceneviz keferesi İstinye'yi fethettiği zaman, İstinye adlı bu Rahip kilisesini bırakarak Girit Adasına kaçmıştır. Orada bir Kilise yaptırarak oturmuştur ki, ona da İstinye kalesi derler¹⁴⁹. Günümüzde İstinye, Sarıyer ilçesinin bir mahallesidir. Semtte Bizans'tan kalma, Yeni Mahallede bir mezar, Büyükderede kiliseler, Rumeli Fenerinde manastır ve Ayazma Harabeleri bulunmaktadır, işlevini sürdüren Ayia Trias Rum Ortodoks Kilisesi ve Santukhd Kilisesi de burada bulunmaktadır.

2.11.18. Yoroz Kalesi

Kavak kasabasının kuzeyinde olup Elina adlı kral tarafından kurulmuştur. Burada Yoroz adlı bir rahibin manastırı var idi. Yoroz isminin sebebi budur. Şeddat tarzında yapılmış, siyah renkli eski bir kaledir¹⁵⁰. Günümüzde Anadolu Kavağı sırtlarında bulunan kalede Manastırdan iz kalmamıştır. İlgisizlik sebebiyle harabe haline gelen kalede birkaç duvar ve iki burç, yıkılmaya yüz tutmuş, ayakta kalmıştır.

2.11.19. Heybeli Ada

İstanbul'a on sekiz mil uzaktır. Çevresi dokuz mildir. Mamur ve bakımlıdır. Bir manastırı vardır. Yılda bir kere Rumlar kayıklarla gelerek ziyaret ederler. Ada halkının hepsi zengin Rum reislerdir¹⁵¹. Ada'da bugünkü binaların bulunduğu yerde eskiden bir kilise varlığından bahsedilmektedir. Yazarımızın adını vermediği kilise ise Ayios Yorgios Rum Ortodoks Manastırı olması kuvvetle muhtemeldir. Bugün yine adada Ayios Nikolaos Ortodoks Kilisesi mevcuttur.

¹⁴⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 348

¹⁴⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 351

¹⁵⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 355

¹⁵¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, I, 393

2.11.20. Silivri Çevresi Hünkâr Camii

Mayan oğlu Yanko'nun oğlu Silivri yaptırdığından onun adıyla ve Yunanca söylenir. Edirne fatihi Murat Han burayı Edirne'den sonra fethetmiştir. Kale içindedir ki eskiden kilise imiş¹⁵². Günümüzde Silivri'de kilise bulunmamaktadır. Fakat 19. yy ortalarında yapılmış olan Aziz Dimitrios Kilisesi restore edilerek camiye dönüştürülmektedir.

2.11.21. Eyüp Çevresi

Eyüp evleviyetinde beş yüz evli olup, Hıristiyan'ı çoktur. Camii, bir hanı, bir hamamı, yirmi adet Rum dükkânı, üç adet kilisesi vardır¹⁵³. Evliya Çelebi'nin isim ve yapısal özelliklerine değinmediği bu kiliseler günümüze ulaşmamıştır. Bugün Eyüp semtinde kilise bulunmamaktadır.

2.12. İzmir ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

İzmir büyük İskender ile çağdaş olan Kıdafa Meliki'nin yapısıdır. Selçukilerden Sultan Alâeddin asrında, vezirlerden Sığla oğlu Ali Bey bu şehri Kıdafa oğlu İzmirne adlı kraldan almış, Timur Han İzmir'i tahrip etmiştir. Osmanlılardan ilk önce II. Murat daha sonra ise h. 856 yılında ise Fatih Sultan Mehmet fethetmiştir¹⁵⁴. İzmir'de yedi adet kefare kilisesi vardır. Patrik ve keşişler ile doludur¹⁵⁵. Görüldüğü üzeredir ki yazarımız gayri Müslimlere ait mabetler hakkında detay vermekten uzak kalmıştır. Mimari eserlerin isimleri, yapısal özellikleri, bulunduğu kasaba ve köyler hakkında da bilgi eksikliğinin olması bu eserlerin tespitini zorlaştırmakta ve bilgiler yetersiz kalmaktadır.

Eski İzmir şimdikin farklı bir yerde Bayraklı'da kurulmuştur. İzmir adının bir amazon olan Symirna'dan geldiği, kelimenin aslının Tsmurna olup bir ön eki olan "ti" nin düşmesi ile "Smurna" veya "Smryna" şeklini aldığı kabul edilir. Şehrin bulunduğu yerin bir yarım ada üzerinde olduğu, zamanla Meles çayının getirdiği alüvyonlarla yüzey şekillerinin değişikliğe uğrayarak şehrin kıyıda içeride kaldığı belirtilir. Milattan önce 3000 den itibaren varlığı tespit edilen şehir 2700 sene mevcudiyetini korumuştur. Aiolisler tarafından iskân edilen şehrin daha sonraki sakinleri Klophopnlu İonlardır.

¹⁵² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, I, 229

¹⁵³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, II, 501

¹⁵⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 530

¹⁵⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 531

M.Ö. VII. asırda Lidyalıların eline daha sonra ise Perslerin eline geçmiştir. Daha sonra Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra Bizansların eline geçmiştir. 1390'da Yıldırım Beyazıt tarafından feth edilerek Osmanlı topraklarına katılmıştır¹⁵⁶.

2.12.1. Sultan Süleyman Cami

Uzunluğuna 120, enliğine 80 ayaktır. Evvelce kilise imiş. Caminin içinde sütun içinde şu yazılar yazılıdır. “Tarih-i veladet-i Hz İsa Aleyhisselamın 993'te bu Kilise yapılıp ve adı geçen tarihin 1566 Aprilinin yedisinde Muhammed'ul Mustafa hazretlerinin 973 Ramazan ayınının 26. gününde Al-i Osman Sultan Süleyman bin Selim Han kaptanı Piyale Paşa Ceneviz elinden 130 pare kadırğa ile gelip Sakız'ı feth edip mezkûr kiliseyi Süleyman için cami bina edip içinde ayini Muhammedi olup namaz kılındı. Elhamdulillah” diye yazılıdır¹⁵⁷. Yazarın mimari özellikleri ve konumu hakkında bilgi vermediği eser günümüze ulaşamamıştır.

2.12.2. Yeni Cami

Öküz Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kaynaklarda eskiden kilise olduğu ifade edilmektedir. Şehrin en büyük camisidir. 16 dört köşe sütun üzere kondurulmuştur¹⁵⁸.

2.12.3. Çiğle Paşa Cami

Evvelce kilise olan mabet daha sonra camiye çevrilmiştir¹⁵⁹. İsmi ve diğer özellikleri verilmeyen bu camiden günümüze bir şey kalmamıştır. Günümüzde Çiğli'de mevcut bulunan Aden Karizmatik Kilisesi ibadethane olarak görevini sürdürmektedir.

2.12.4. İzmir'in Meşhur Kiliseleri

San Bastiyan (Saint Sebastien), Rumların kiliselerinden Aya Sidero, Aya Nagiri ve Kızlar Kilisesi Sayamoto, Aya Luna, Şlalisko, Aya Kiryo Nero, yani Soğuk su manastırı. Bu kiliselerin hepsine Kâfiristandan adaklar gelir. Kendi anlattıklarına göre 120 mil Sakız adasında on bin yedi yüz kilisecikler ve ayazmacıklar vardır. Her hayır başında, her dere tepelerde ağaç gölgeliklerinde birer Ayazmaları ve Esvet Nikola, Sarısaltuk, Hızır İlyas, Havariyyun Meryem Makamı ve İsa Makamı vardı¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, “İzmir”, *DİA*, XXIII, 515-16

¹⁵⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 543

¹⁵⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 543

¹⁵⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 544

¹⁶⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 545

Günümüzde İzmir ilinde faaliyet gösteren kiliseler; Santa Maria Kilisesi, St. Helen Katolik Kilisesi, St. Antuan Katolik Kilisesi, St. Polycarp Kilisesi İzmir Yeni Doğu Kilisesi, Ödemiş Kilisesi, Karşıyaka Kilisesi, İzmir İsa Mesih Topluluğu Kilisesi, Güney Ege Kilisesi, Efes Protestan Kilisesi, Buca Kilisesi, İzmir Protestan Kilisesi, Işık Kilisesi, Protestan Baptist Kiliseleridir.

2.12.5. Aya Honya Manastırı

Dağlarda olan Mesiragâh Kiliseleri mevcuttur ki pek çok ziyaretçisi vardır. Aya Honya Manastırı ise Hz İsa'nın havarilerinden Şemum Safa tarafından yapılmıştır. Havariyyun dan biri burada gömülüdür. Adı belli değildir. Bütün Rumlar bu kiliseye gayet itibar ederler. Bütün Hıristiyan Milletlerinden milyonlarca adak gelir. Bu kilisenin 1000 ruhbanı olup yedi yüzü diğer ülkelerde para toplamakla meşgul olurlar. Her sene kilisede iki kere panayır olur¹⁶¹. Bu manastır hakkında bilgi elde edilememiştir. İhtimaldir ki yazar bunu başka bir kaynaktan almış veya sözlü olarak dinlemiş, gerçekliği hakkında bilgi sağlaması yapmamıştır.

2.13. Kars ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Kars çayı vadisiyle yüksek bir platodan ayrılmış bir tepenin üzerinde ve bu tepenin eteklerindeki düzlüklerde yer alır. Kars adının Gürcüce Kari (kapı) kelimesinden geldiği buranın Ermenistan ve Gürcistan arasında bulunması sebebi ile “kapıdaki şehir” anlamında “kariskalaki” şeklinde anıldığı ileri sürülür. Ayrıca bu adın Türkçe Karsak kelimesine dayandığı öne sürülmüştür. Ortaçağ mahalli kroniklerinde “Karuts” ve “Karuc” olarak, Bizans ve Arap kaynaklarında Kars olarak yer almıştır. Kars Sasani, Arap ve Selçuklu hakimiyetlerinde kalmış daha sonra Akkoyunlu hakimiyetine geçmiş son olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı hakimiyetine girmiştir¹⁶².

2.13.1. Süleyman Efendi Cami

Kiliseden camiye çevrilmiştir. Çok mübarek ve aydınlık bir cami olduğu eski kaynaklarda yer almaktadır¹⁶³. Tarihi kaynaklar caminin kiliseden çevrilmediğini yeni yapıldığından bahsetmektedir. Büyük bir yangında tahrip olan cami eşraftan Feyzullah

¹⁶¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 546

¹⁶² Tufan Gündüz, “Kars”, *DİA*, XXIV, 515

¹⁶³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, II, 637

Bey tarafından 1800'lü yıllarda yeniden yapılmış ve adı da Feyzullah Cami olarak günümüze gelmiştir.

2.13.2. Hüseyin Kethüda Cami

İlk önceleri büyük bir kilise olan mabet padişah emri ile camiye çevrilmiştir¹⁶⁴. Bu Cami günümüzde Kars Kalesinin eteğinde bulunmaktadır. 12 Havariye adanmış kilise olarak yaptırılmış fakat 1579'da camiye çevrilmiştir. Kubbesi kümbete benzediği için Kümbet Cami olarak da geçer. 1964'te müzeye çevrilen cami, 1993 yılında tekrar camiye çevrilerek ibadethane fonksiyonunu devam ettirmektedir.

2.13.3. Üç Kilise Konağı

Rum Kayserin yaptırdığını söylerler. Üç direk vardır ki; birinde Ermeni kızları, birinde Rum kızlar, diğerinde de Ermeniler oturur. Acem yolundaki bu üç kilise bir de Nahcivan yolundakiyle yedi kilise mabetleri meşhurdur. Amma bunda görülmeye değer pek çok eser vardır. "Mirevan yağı" burada hâsıl olur ki, hakikaten acayıptir. Bir ipek halı üzerine kazan koyup altında ateş yakarlar ve içinde ot ve bitki pişirirler ama halıya ateş tesir etmez. Eskisi gibi durur. Sonra bu bitkilerin yağını hediye olarak Frengistan'a gönderirler. Oralardan da bu kiliseye kurbanlar gelir. Yağı muhtelif hastalıklara sürerler, tesir eder¹⁶⁵.

Bu kilisenin avlusunda yüksek bir kemerin altında, boşlukta asılı kalın bir demir durur. Altı yönden hiçbir yere dayanağı yoktur. Hıristiyanların inancına göre bu direk Hz İsa'nın havarilerinden Şemum Safa kerameti ile asılı durur. Bu direk sert rüzgârlarda sallanır. Keşişler kimse el sürmesinler diye etrafını ağaçtan parmaklık yapmışlardır. Bu kilisenin 500 kadar papazı vardır. Her gece beşer alt yüzer atlı gelip burada kalırlar. Çul ve toprak çıkararak bütün rahipler misafirperverlik gösterirler. Acayip bir Hıristiyan mabedidir¹⁶⁶.

2.14. Kayseri ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Erciyes dağının kuzey etekleriyle ovanın temas sahasında iç kale ve surlar çekirdek olmak üzere kurulmuştur. Kayseri ve çevresi Anadolulun en eski yerleşim yerlerinden biri olup, şehrin 22 km. kuzeydoğusunda Kültepe'de ele geçen arkeolojik buluntular ve

¹⁶⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, II, 637

¹⁶⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, II, 640

¹⁶⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, II, 641

çivi yazılı tabletler iskânın M.Ö 3500'lü yıllara kadar dayandığını ve burada Asur ticaret kolonilerinin oluştuğunu gösterir. Kapadokya ülkesini Roma eyaleti yapan Tiberius (ö.37) tarafından Agustus'un hatrasına Caesarea verilmiştir. Kayseri diğer Anadolu şehirleri gibi VII. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'u fethetmek üzere harekete geçen Arap ordularının akınlarına maruz kaldı. Hz Osman ile başlayan İslam ordusu akınları Emevi ve Abbasi devletleri döneminde de devam etmiştir. Kayseri Türkmen akınları sırasında muhtemelen 1067 de Türklerin eline geçmiştir. Selçuklu idaresi zamanında Türk ve gayri Müslim unsurlar farklı yerlerde iskân edildi. Güvenlik sebebiyle Rum ve Ermeniler surların dışında iskânları tercih edildi. Rum'lar Kiçikapı dışında bugün Rum Kilisesi'nin bulunduğu bölgede, Ermeniler ise bugün Ermeni Kilisesi'nin bulunduğu mahallelerde yerleşmişlerdi. Surun Sivas kapısı ve Kiçikapı arasında hiçbir İslami eserin bulunmaması, buna karşılık Selçuklu döneminde mevcut olan Ayavasil Kilisesi'nin Kiçikapı civarında olması bu durumun bir göstergesidir. 1453 yılındaki kayıtlarda elli Müslüman on üç Hıristiyan ve dokuz karışık mahallesi bulunuyordu¹⁶⁷.

2.14.1. Hıristiyan Mabet ve Ziyaretgâhları

Gemçi kapısının içyüzünde iki adet eski kiliseleri, Mevlevihane yakınında Rumların bir kiliseleri, Yahudilerin de bir havrası vardır¹⁶⁸. Şehrin ilk kurucusu Hz Zekeriya zamanında Kayser Erciş'tir. Sonradan nice ellere geçmiştir. Hz Ömer Kudüs'ü fethedip, Halid bin Velid hazretlerini başkumandan tayin edip seksen bin askerle Kayseri'yi de fethedip içine İslam askerini koymuştur. Daha sonra Rum kayseri tekrar ele geçirmiş, sonra Emevi halifelerinden Muaviye, Ubeydulah bin Cerrah kumandasındaki ordu ile tekrar ele geçirmiştir. Sonra yine Rum kayserlerinin eline geçmiş, son olarak Selçuklulardan sultan Alâeddin bu kaleyi Rumlardan üçüncü kez almıştır¹⁶⁹.

Günümüzde Anadolu 'da Ermeni cemaatine ait yedi kilise vardır. Bunların en önemlisi ve eskisi Kayseri'deki Surp Krikor Lusavoriç Ermeni kilisesidir. 1191 yılında ilk temelleri atılan kilise günümüze kadar ayakta kalmayı başaran ender kiliselerdendir.8 Kasım 2009 tarihinde bir ayin ile ibadete ve ziyarete açılmıştır. Gerek Anadolu 'yu gezen turistler, gerek kilisenin yortusu nedeniyle ziyarete gelenler bulunmaktadır

¹⁶⁷ Mehmet İpşirli, "Kayseri", *DİA*, XXV, 96

¹⁶⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, IV. Kitap, VII, 145

¹⁶⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 139

2.15. Malatya ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Rum ülkesinden olup, Rum lisanında adına Rakabe derer. İlk olarak Yunus Aleyhisselam Musul şehrinde iken onun öğretmesi ile imana gelen Rakabe adındaki Rum Kayser buraya kale yapmıştır¹⁷⁰.

Şehirle aynı adı taşıyan ovanın güney kısmında deniz seviyesinden 910 -950 metre yükseklikte yer alır. Malatya adı çivi yazılı metinlerde Malazia, Malita, Maldiya şeklinde geçer Hititçe “bal” anlamına geldiği söylenir. Roma döneminde Melita, Melitene, İslami dönemde ise Malatiyye veya Malatya’ya dönüşmüştür. Malatya tarihi oldukça eskidir. Hititlerle başlayan dönem Persler Slavkoslar ve Pontos devletleri ile devam etmiştir. Daha sonra Arap Bizans ve Sasani devletleri arasında mücadelelere sahne olmuştur. Emevi, Abbasi, Selçuklu hâkimiyetlerinde kalmış ilk olarak Yıldırım Beyazıt tarafından Osmanlı hâkimiyetine geçmiş fakat uzun sürmemiştir kesin olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına katılmıştır¹⁷¹.

2.15.1. Kiliseleri

Yedi adet kilise vardır. En büyüğü Aspozosu yakınındaki Deyr-i Mesih olup yüksek bir dağın eteğindedir¹⁷². Bu Kilise günümüzde Urfa'nın Tılfındır mahallesindedir. Günümüzde Malatya'da ibadete açık kilise mevcut değildir. Fakat Malatya Çarmuzu Kaynarca Mahallesi Tepebaşı Cami Yaptırma ve Yaşatma Derneği, Hrant Dink'in doğduğu Çavuşoğlu Mahallesi'nde 18. yüzyıldan kalma Ermeni Taşoron Kilisesi'ni restore etmek için Kültür ve Turizm Bakanlığına başvurmuştur.

2.16. Manisa ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Eski adı (Sipil) olan Manisa dağının kuzey eteğinde Gediz nehrinin geçtiği ovanın kenarında denizden 50-70 metre yüksekte yer alır. Manisa adının bu böyleye yerleşen Magnetler den aldığı bundan dolayı Magnesia denildiği kabul edilir. Magnesia zamanla Türk hâkimiyeti sırasında *Magnisiye*, *magnisa*, *Manisa* şekline dönüşmüştür. Magnesia bir müddet Lidyalılarda daha sonra Perslerde kalmış ardından Büyük İskender'in

¹⁷⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, s. 419

¹⁷¹ Göknur Göğebakan, “*Malatya*”, *DİA*, XXVII, 469

¹⁷² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, s. 424

nüfuzuna girmiştir. Daha sonra İzmir'in bir komutanın kolonisi haline gelmiştir daha sonraları Roma hâkimiyetine girmiştir ve önemli bir üssü olmuştur. Moğol zulmünden kaçan Türkler bu bölgedeki şehirleri ele geçirmeye başlamış ise de Manisa ilk defa Yıldırım Beyazıt tarafından Osmanlı idaresi altına alınmıştır¹⁷³. Saruhanlılar ve Osmanlıların önemli bir merkezi haline gelen Manisa sanat yönünden zengin bir potansiyele sahiptir. Bizans öncesine ait izler kaybolmuş sadece Niobe anıtı denilen Yunan mitolojisinde “bahtsız annenin taşlanmış silueti” olduğu söylenen Sipil dağının eteğindeki kaya kalmıştır. Bizans döneminde hıristiyanlığın benimsediği ilk şehirlerden olan Manisa kısa sürede piskoposluk merkezi haline gelmiştir. III. İoannes Vatatzes (1222-1254) zamanında şehre büyük bir manastır yapılmıştır¹⁷⁴.

2.16.1. Kayacık Kalesi

Dört tarafı gayya kuyusu gibidir. Tepesine iki saatte çıkılır içinde eski bir kilise ve su sarnıcı vardır, insandan eser yoktur¹⁷⁵. Günümüzde bu kale İzmir'in Kiraz ilçesindedir. Kalenin birkaç duvar kalıntısı günümüze kadar ulaşmıştır.

2.16.2. Akhisar Kalesi

Kale içinde Sultan Alem Şah Camii derler, ama validesinindir. Halk dilinde Fethiye Camii derler eski zamanda kilise imiş. Düşmandan kesin olarak fethedilip mihrabı Kudüs iken Mekke-yi Mükerrreme-ye çevrilmiş olduğundan Fethiye Camii (Ulu Camii) adını almıştır. Minaresi yıkılmış olup tekrar yapılmıştır. Kiliseden bozma camiidir. Kargir kubbe ve kurşun örtülüdür¹⁷⁶. Akhisar'ın önemli mimari eserlerinden biri olan Ulu Cami Paganlara ait bir tapınak iken hıristiyanlığın kabulü ile kiliseye çevrilmiştir. Saruhanoğulları tarafından da 14.yy'da camiye çevrilmiştir. Günümüzde halen cami olarak hizmet vermeye devam etmektedir.

2.16.3. Sarhanbey Cami

Kiliseden çevrilmedir, kubbelidir. Avlusunun etrafı altı, mermer sütun üzere kubbelidir. Avlu ortasında havuz etrafında medrese hücreleri vardır (Fethiye medreseleri) adı

¹⁷³ Feridun Emecen, “Manisa”, *DİA*. XXVII, 577

¹⁷⁴ Enis Karakaya, “Manisa, Mimari”, *DİA*. XXVII, 583

¹⁷⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 518

¹⁷⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 520

meşhurdur¹⁷⁷. Sarhan Medresesi, kefere zamanında papazların yeri imiş¹⁷⁸. Günümüzde Muradiye Cami etrafında olan bu medrese ve mektep müze olarak kullanılmaktadır.

2.16.4. Mevlana Tekkesi

Şehrin doğu tarafında bulunan tekkenin daha öncesinde kilise olduğu rivayet edilmektedir¹⁷⁹. Ulu Cami külliyesinin bir bölümüdür. Kesme ve moloz taşlardan dikdörtgen planlı olarak inşa olunmuştur. Birkaç kez restore edilen yapı korunamamıştır. 1999-2001 yılları arasında Celal Bayar Üniversitesi tarafından restore ve dekore edilerek 2001 yılında ziyarete açılmıştır.

2.17. Mersin (İçel) ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Antik çağda Taşlık Kilikya diye tanınan coğrafi bölgeye tekabül eden İçel sancağı batıda Alanya burnundan doğuda Lamas suyuna kadar Toros dağları ile Akdeniz arasında uzanıyordu. Coğrafi yöre olarak iç İl veya günümüzdeki söylenişi ile İçel, adını ilk defa XV. yüzyılda Osmanlı Vakayinamelerinde rastlanmaktadır. İçel'deki ilk yerleşmeler tarihi neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Bölgenin merkezi sayılan Seleucia, İskenderin generallerinden II. Seleucus tarafından kurulmuştur. Daha sonra Roma hâkimiyeti ve Bizans hâkimiyeti altına girmiş olan şehir ilk defa 1180 de yoğun bir şekilde gelen Türk göçmenlerinin akımına uğradı. Selçuklu sultanı Alaattin Keykubat bu bölgeye sefer düzenledi. İçel'in Osmanlı hâkimiyetine girmesi ancak II. Mehmet zamanında olmuştur. 1933'te aynı şekilde vilayet olan Mersin ile birleştirilerek Mersin merkezli bugünkü İçel vilayeti teşkil edildi¹⁸⁰.

2.17.1. Takyanus'un Eski Tahtı Karar Görgüş (Tarsus)

Silifke sancağındadır içinde Türkmenler oturur. Beş Kilise, yedi Hıristiyan Sübyan Mektebi ve manastırlar vardır. Kâfirler kalyonlarla gelip bu şehri ziyaret ederler. Çünkü inançlarına göre Takyanus büyük bir peygamber ve cihangir bir padişah ola; İsa havarilerinden dördünün burada yattığı muhakkaktır. Kubbelerinde Yunanca yazılıdır.

¹⁷⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 523

¹⁷⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 524

¹⁷⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 525

¹⁸⁰ Şenol Çelik, "İçel", *DİA.*, XXI, 450

İslam eline geçince yine ziyaretgâhtır. İki bin adım beyaz kaldırım vardır. Deniz kenarında doğudan batıya uzunluğu iki saat, eni bir saattir¹⁸¹.

Tarsus zengin bir tarihi yanı sıra, ilahi dinler açısından da önemi büyüktür. Müslümanlarca, Kuran-ı Kerim'de geçen Ashabı Kehf'in (Yedi uyuyan) mağarası buradadır. Hıristiyanlarca, 12 havariden biri olan Pavlus burada doğmuştur. Bu merkez Hıristiyanlarca hac merkezi kabul edilmektedir. O sebeptendir ki Hıristiyanların Kudüs'teki Kıyamet Kilisesi'nden sonraki en önemli kilisesi Aziz Paulus Kilisesi ve Aziz Paulus Kuyusu da buradadır. Yahudilerce, Hz. Danyal makamı vardır.

2.17.2. Eski Cami

Kiliseden çevrilme bir camidir. Kapısı üzerindeki Süryani yazıya göre Hz Peygamberden 300 yıl evvel yapılmıştır¹⁸². Tarsus'un en eski ibadet yerlerindedir. İnşası kesin olarak bilinmeyen yapı, büyük ihtimalle Tarsus'ta St. Paul'a adanan kiliselerden biri olmalıdır. Mimari tarzıyla Orta Çağın yüksek safhasını, yaklaşık M.S. 13 ve 14. yüzyıllar arası bir dönemi işaret etmektedir. 1415 tarihinde Ramazanoğlu Şahabettin Ahmed'in Tarsus'u Karamanoğulları'ndan alışından hemen sonra cami olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde de cami olarak ibadete açıktır.

2.17.3. Ashabı Kehf

Şehrin kuzeyinde iki saatlik yerde Ashabı Kehf ziyaret yeri vardır. 12 arkadaşın ziyaret yerinin mağarası kapalıdır. Eski bir ziyaret yeridir. Bulgar yaylası eteğinde (Mihrivefa) dedikleri bir mağarada gömülüdürler. Yer yer mağaranın delikleri olup bakıldığında mermer sandukalar görülür¹⁸³.

Tarsus'un kuzeybatısında 14 km. uzaklıkta Dedeler Köyündedir. Kuran-ı Kerim'de Kehf Suresinde sözü edilen bu mağara Müslüman ve Hıristiyanlarca kutsal sayılır. Mağaraya 15–20 merdivenle inilir. Eshab-ı Kehf Mağarasına ait bir efsane halk arasında anlatılır; "Mitolojik tanrılara inanışın gücünü kaybettiği dönemlerde, tek Tanrıya inandıkları için eziyet edilmekten kaçan Hıristiyan dinine mensup Yemliha, Mekseline, Mislina, Mernuş, Sazenuş, Tebernuş ve Kefeşetayuş adında yedi genç, Putperestliğe dönmeyi kabul etmediklerinden Rum Hükümdar Dakyanus'un huzuruna çıkarılmışlar. Bu

¹⁸¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, VI. Kitap, IX, 38

¹⁸² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, VI. Kitap, IX, 40

¹⁸³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, VI. Kitap, IX, 41

hükümdar, Putperestlik dinine bağlı kalmalarını, aksi takdirde kendilerini öldürteceğini söyleyerek birkaç günlük zaman vermiş. Köpekleri Kıtmir ile birlikte bu yedi genç ölümden kurtulmak için verilen süreden faydalanarak kaçmışlar ve bu mağaraya sığınmışlar¹⁸⁴.

Allah tarafından kendilerine 300 yıl süren bir uyku verilmiştir. İlk uyanan, yiyecek almak için kente gider ama elinde bulunan zamanı geçmiş para yüzünden yakalanır. Yakalayan parayı nerede bulduğunu ve oraya götürülmesini ister. O da yalnız olmadığını yedi arkadaşıyla beraber mağarada kaldığını söyler. Onunla birlikte mağaraya geldiğinde yedi yavru kuşun tünediği bir yuvadan başka bir şey görmemiştir. Bu nedenle burası Yedi Uyurlar Mağarası diye de anılır."Halk arasında *Ziyaret Dağı* olarak bilinen dağ, konik biçimi ve topoğrafik görünümü itibariyle doğal bir özellik arz eder. Mağara 300 m2 büyüklüğünde 10 m yüksekliğindedir. Mağaranın içinde 3 tünel mevcuttur. Eshab-ı Kehf Mağarasının yanına Osmanlı Padişahı Abdülaziz tarafından 1873 yılında bir mescit yaptırılmıştır¹⁸⁵.

Ashabı Kehf hakkında pek çok rivayet mevcuttur. Otuzun üzerinde mağara veya farklı yerde olduklarına dair haberler ve bilgiler mevcut olup sadece Anadolu topraklarında dört farklı yerde oldukları hakkında da bilgiler mevcuttur. Bunlar Tarsus, Afşin, Efes ve Diyarbakır Lice'dedir. Bu yerler hakkında raporlar hazırlanmış, yerel mahkemelerde davalar açılmıştır. Farklı mekânlar bulunması ve bunu ispat etme nedeniyle inanç turizminden faydalanmak olduğu söylenebilir.

2.18. Muş ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Şerefname'de tarihinin yazdığına göre Muş şehri, Azerbaycan şehirlerinden daha eski bir şehir idi. Burada Nemrut kavmi yaşardı Cenab-ı Hak, Muş sahrasında büyük bir fare yaratıp bütün nemrutları yedirip Muş halkını yok ettiği için, şehrin ismine Muş derler. (Burada Muş farenin ismidir). Muş'un çıktığı büyük mağara halen görünmektedir¹⁸⁶. Muş kelimesi hakkında diğer bir görüş "*sulak yer, verimli otlak*" manasına gelen

¹⁸⁴ http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Genel,Gezilecek_Yerler,_Camiler,_Kiliseler_Eshab-ı_Kehf_camii,20\11\2009

¹⁸⁵ http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Genel,Gezilecek_Yerler,_Camiler,_Kiliseler_Eshab-ı_Kehf_camii,20.11.2009

¹⁸⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 178

İbranicede “*Musa*” dan geldiği de rivayetler arasındadır. Başka bir rivayette Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in torunlarından Muş’un gelip burayı kurduğu rivayettir.

2.18.1. Çanlı Kilise

Muş sahrası içinde meşhur bir kilisedir. Bu Kilise bütün milletler arasında meşhur olup yılda bir kere yüz bin kişi bir arada yedi gün, yedi gece çadır kurup ticaret yaparlar. Kilise, Muş sahrasının kuzeyinde sık bir orman içinde iki yüksek kubbeli büyük bir kilisedir. Yaptıranın kim olduğunu bilmiyorum. Dört yanında yüzlerce Patrik ve Rahip odaları vardır. İmaretinden her gün binlerce kap yemek verilir. 300 den fazla rahip ve hizmetkârı vardır¹⁸⁷.

Her biri İsa Kilisesinde dem vurup Rehavi makamında İncil okuyunca, ölü gönüllere sanki Mesih kanı bahşederler. Papazlar bütün Hıristiyan ülkelerine gider; ta Avrupa’dan bile adaklar toplarlar. Kilise içinde karanlık bir köşede bir kabir vardır. O kabrin adına “Sıyp Garabeyt”derler. Ben sordum "Hz Yahya’nın amcasıdır” dediler. Rumlardan sordum” Hz İsa A.S halifeleri bulunan havarilerdendir” dediler. Garip ve acayip bir yerdir¹⁸⁸.

Bu kilise çeşitli milletler arasında meşhur olup, yılda bir kere nice yüz bin adam toplanarak yedi gün yedi gece çadır ve otağlar kurulup alış verişler olunur, yük bozulup bağlanılıp kervan Revan tarafına yol alır. Burada Van Veziri ile Bitlis Hanının ve Atabeyi’nin müsellemleri hazır olup tüccar ve diğer mahlûkları muhafaza ederler. Van vilayeti sınırına daha yakın olduğundan Van veziri daha çok asker getirip ziyade bağ alır. Dört yanında yüzlerce patrik ve papaz odaları vardır. İmaretinden günde nice bin sahan yemekler yapılır. Yortu günlerinde 145 sığır ve 50 soman buğday pişirilip misafirlerine dağıtırlar. Misafire o kadar riayet ederler ki şıra ve hurma yedirip her gece nice yüz diba inci ve sırmalı gecelikler serip hizmet ederler. Ama her sene gelen adamlardan bolca mal tahsil ederler. Ve bütün Kâfiristan’a papazları gidip ta Frengistan’dan bile adamlar tahsil ederler¹⁸⁹.

Günümüzde Yaygın Beldesine bağlı Yukarı Yongalı köyünde bulunmaktadır. İlk yapıldığı dönemlerde “Ateş Tapınağı” olarak kullanılan kilise, Sasaniler tarafından 399

¹⁸⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 179

¹⁸⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 180

¹⁸⁹ <http://www.muskulturizm.gov.tr/> ,*Gezilecek Yerler, Kiliseler ve Manastırlar, Çanlı Kilise(Surpgarabet Manastırı,11\20\2009,:*

yılında Hıristiyanların ibadetine açılmıştır. Bugün halen kalıntıları mevcut olan kilise, yabancı turistlerin en çok rağbet ettiği yerlerden birisidir. Bunun yanında Muş'ta merkeze bağlı Kepenek köyünde bulunan Arak Manastırı, yine Muş merkeze bağlı Kırköy beldesinde bulunan Sironk Kilisesi ve yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Meryem Ana Kilisesi, Muş kent merkezinde bulunmaktadır. Diğer iki kiliseye oranla Meryem Ana Kilisesi daha iyi bir durumdadır. Hepsi de ziyarete açık durumdadırlar.

2.19. Sivas ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Sivas şehrini Kiyomers, (z) ve (s) ile Kiyomerz ve Kiyomers şeklinde yazılır ki, bu şehri kurmuştur. Tarih kitaplarında büyük bir hükümdar olduğu ifade edilmektedir. Sivas şehrini bunun kurduğu bazı binalardaki tarihlerden anlaşılmaktadır. Onların naklettiğine göre Kiyomers her gün bir saat Allah'a yalvarırdı. Düşmanları fırsat bulup başına bir taş vurup öldürmüşlerdir¹⁹⁰.

Şehrin adı kentin antik dönemdeki adı olan Sebastia sözcüğünün evrimleşerek Türkçeleşmesiyle bugünkü halini almıştır. Sebastia ismi de Yunancada saygıdeğer, yüce anlamına gelir ki, Latince Augustus'un Yunanca karşılığıdır. Bu da Pontuslar tarafından kurulan kentin Roma İmparatoru onuruna onun ismiyle adlandırıldığına delalet eder. Halk arasındaki rivayetlere göre ise Sivas kurulmadan önce ulu ağaçlar altında kaynayan üç pınar varmış. Bu pınar Tanrıya şükür, ana ve babaya minnet ve küçüklere şefkat duygularını ifade edermiş. Bu üç pınara "Sipas Suyu" denirmiş. Zamanla mukaddes sayılan bu üç pınarın etrafında küçük bir yerleşim merkezi kurulmuş ve "Sipas" ismi verilmiştir. Diğer bir rivayete göre ise Sivas ismi eski kavimlerden "Sibasipler"den gelmektedir. Sivas ilk çağlarda Talavra, Megalapolis, Karana ve Diyapolis isimleriyle anılmıştır. Sivas ismi ile ilgili bir başka rivayete göre ise, kentin adı Farsçada "üç değirmen" manasına gelen "Sebast" kelimesinden gelmektedir; Sebast ismi zamanla halk dilinde Sivas olarak yerleşmiştir. Sivas ismi bu şekilde oluşmuştur¹⁹¹.

Farklı kaynaklarda yer alan bilgilerde de farklılık vardır. Yazarın duyduğunu, gördüğünü ve okuduklarını araştırmadan eserine alması bu farklılıkların sebebi olabilir. Sivas şehri eski bir yerleşim yeri olarak Hititlere kadar uzanmaktadır. O dönemlerden kalan eserler de günümüzde ortaya çıkarılarak tarihe ve insanlığa ışık tutması yönünden ayrı bir

¹⁹⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II.Kitap, III, 163

¹⁹¹ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Sivas>, 28\03\2010

öneme sahiptir. Günümüzde Sivas'ta Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait eserler medrese, cami veya imaret bulunmakta fakat gayri Müslimlere ait çok fazla mimari esere rastlanılmamaktadır. Çarşıbaşı Kilisesi; evler arasında kalmış harabe haldedir. Tavra Deresi Kilisesi, Aşağı ve Yukarı Divriği Kiliseleri, Divriği Karaburun Köyü Kilisesi, Kangal Mancılık Köyü Kilisesi, Hafik Manastırı ve Hafik ilçesi Tuzhisar köyünde bir Ermeni Kilisesinin kalıntılarının olduğu ve yenileme için Kültür ve Turizm Bakanlığına müracaat edildiği bilinmektedir.

2.19.1. Sub – Nişan Kilisesi

Sub- Nişan Kiyomers'in (Sivas şehrinin kurucusu) üçüncü dedesidir. Kiyomers'i öldüren taş hala bu kilisededir¹⁹². Bu kilise mimari özellikleri ve yeri hakkında ayrıntılı bilgi verilmediğinden ve tarih içerisinde mekân isimlerinin değişiklik göstermesinden bilgiler sınırlı kalmıştır. Sadece yazarın verdiği bilgilerle yetinilmiştir.

2.20. Tekirdağ ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Tekirdağ, Marmara denizi kenarında Samos göçmenleri tarafından Bizanthe adı ile kurulmuştur. Roma hâkimiyetine giren şehir daha sonra Bulgar ve Kırım saldırılarına maruz kalmıştır. Hibe olarak Venediklilere verilen şehir, Orhan Gazi zamanında Osmanlıların eline geçmiştir. Tekirdağ adı eski Türkçede “tefur dağ” şeklinde yazılmakta ve Bizans tekfurlarına nispetle bu adı aldığı iddia edilmektedir¹⁹³.

İstanbul tekfuruna ait bahçe ve bağlıkları olan bir şehirdir. Yedi adet kefer kilisesi vardır. Ermeni keferelerinin kiliseleri daha mamur ve zengindirler. Rum Kiliseleri azdır¹⁹⁴. Günümüzde Tekirdağ ilinde bulunan Aziz Georgios (Tepeköy Kilisesi) Kilisesi, Şarköy'de bulunan bu kilise günümüze harap bir konumda gelmiştir sadece üst örtüsünün bir bölümü ayakta kalabilmiştir yine Şarköy'de bir Şapel kalıntısı mevcuttur, Güzelköy'de bir manastırın varlığından bahsedilir ki bu Manastır şapelinden günümüze yalnızca temel izleri gelebilmiştir. Yine Şarköy'de Güzelköy Manastırı mevcut olup üst örtüsü tamamen yıkılmıştır yalnızca batı girişindeki iki katlı bir bölüm ayakta. Gaziköy (Ganoz) Manastırı ve Malkara Kiliseleri bu ilde bulunmaktadır. Malkara ilçesinde bulunan dört Kilise bugün harap durumdadır. Bunlardan Gazibey Mahallesi

¹⁹² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II.Kitap, III, 163

¹⁹³ Besim Darkot, “Tekirdağ”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, XII/I, 134

¹⁹⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, V. Kitap, VIII, 491

İnönü Caddesi üzerinde bulunan Hıristiyan Kilisesi; depo olarak kullanılmış, tavanının çökmesinden sonra terk edilmiştir. Şahin Köyü'nde bulunan Hıristiyan Kilisesi ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca Gazibey Mahallesi'nde bulunan Ermeni Kilisesi ile Hacıevhat Mahallesi'nde bulunan Bulgar Kilisesi yıkılmış ve günümüze gelememiştir.

2.21. Tokat ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Arap, Acem, Rum, Ermeni, Makdisi ve Neyvan tarihlerinin yazdıklarına göre bu Tokat kalesi Anadolu toprağındadır. Tarihçilerin dediklerine göre ilk yapıcıları Amelika kavminden ve Amasya kalesini yapan (Dokat) adlı Ferhat gibi birisidir. Bunların ilk meskenleri mağaralardı. Hala mağaralarında insan kaybolur. Reayası oldukça çok olup, hepsi Ermeni ve Yahudi'dir. Bezirgân ve Acemleri dahi vardır¹⁹⁵.

Tokat, Anadolu'da eski çağlarda da zaman zaman ehemmiyet kazanmış bulunan tarihi bir şehirdir. Tokat bölgesi önceleri Pontus Galatikos, sonraları ise Armania Secunda adlarını taşımakta idi. Hititlerin bu bölge ile alakaları kesin olarak söylenebilirse de eski Pontus bazen de Kapadokya devletleri topraklarından sayıldığı ve onlara tabi olduğu hakkında kayıtlar vardır. Ancak bu bölgede daha eski bir yerleşim yerinin bugünkü Tokat'ın 9 km. daha kuzeydoğusundaki Komanat adını taşıyan köy olduğuna mutabıktır. Komanat Pontus krallığının Roma hâkimiyetine girmesi sonucu bir Roma eyaleti olan Pontus krallığına bağlandı. Tokat isminin menşei hakkında farklı rivayetler var. Turanî bir asıldan gelen Togayitler tarafından kurularak buranın onlara merkez olduğunu ve buraya bu kelimenin muhtelifi olan Tokat adının verildiğini iddia ederek Tokat isimlerinin Tarih-i Ali Danişment Nüzhatül-müştak ve Mirkat-ül cihad gibi İslami eserlerde Tohiye, Dokiye, Tukiya ve nihayet Tokat isminin geçtiğini buna delil gösterirler. Mirkat-ül cihad müellifi Âliden başlayarak Tokat şehrinin surlu şehir manasına gelen Toh-kat (tıpkı sursuz şehir yoz-gat gibi)'tan geldiğini ileri sürerek bu görüşü destekler görünüyor. Daha sonra Bizans hâkimiyetinde kalmış akınlara maruz kalmış ve Malazgirt zaferinden sonra ise tamamen Türk yurdu haline gelmiştir¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 33

¹⁹⁶ M.Tayyib Gökbilgin, "Tokat", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, XII, 400

2.21.1. Taşmerdiven Kilisesi

Bu yapı şehrin iç tarafında oturan Rumlardan kalma bir mabettir ¹⁹⁷. Yazarın mekânı, ebatları ve mimari özellikleri hakkında bilgi vermediği bu kilise günümüze kadar ulaşmamıştır.

2.21.2. Tahtakale Kilisesi

Bu kilisede şehir içindedir¹⁹⁸. Sadece genel bir yer tarifi ile verilen mimari özellikleri, hangi mezhebe ya da etnik guruba ait olduğu bilinmeyen bu kilise hakkında günümüzde bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.21.3. Atanabor Kilisesi

Büyük Terbiye mahallesindedir. Ermeni diline “Atanabor” (sütlü aş) demektir. Yukarıda geçen taş oluktan akan süttten, bu kilisede sütlü aş piştiği için Atanabor demişlerdir. Çok eski bir kilisedir¹⁹⁹. Şehrin kible tarafında (haç dağı), şehrin kuzeyinde, Mehmet Ecib tarafında da bir kilisesi vardır. Şehirde havale(Kerkuş) adında, kilise gibi bir yer vardır. Kâfirler ve bazı ahmak müslümanlar da buraya gelip, adaklar ve diğer şeyler verir ki, cehalet eserdir! ²⁰⁰. Alp Gazi Sultan türbesine yakın bir türbe daha vardır. Kaya içinde bir türbedir. Kâfir ülkesinden Allahın emri ile kayası ile beraber geldiğini naklederler. Şehri gören bir noktada (Kurş) adlı ziyaret vardır ki Müslüman ve hristiyanlar buna inanıp ziyaret etmektedirler²⁰¹.

Zile’de Taş Eserler köyünde Çeltek Baba Türbesinin yanında bulunan bir mezarın Hz. İsa’nın on iki havarilerinden birine ait olduğu köy halkınca rivayet edilmektedir. Günümüzde bu bahsedilen kiliseler hakkında mevcut bilgiler yetersizdir. Fakat araştırmalar Niksar kalesi içerisinde iki kilise kalıntısının olduğunu göstermektedir.. Bunun yanında Erbaa’da bir Bizans kilise kalıntısının olduğu bilinmektedir.

2.22. Trabzon ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

İ.Ö VII. yy’da kurulmuş bir Miletos kolonisi olan kentin tarih öncesi ve antik döneme ait bilgileri çok azdır. 1944 te Kılıç Kökten’in yüzey araştırmaları ile kimi düz yerleşme

¹⁹⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 42

¹⁹⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 42

¹⁹⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 43

²⁰⁰ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 44

²⁰¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V, 45

ve mağaralar saptanmıştır. Mağaralardan birinde yapılan kazılarda kalkolitik dönem ya da ilk tunç çağ'a tarihlenebilecek seramik bulunmuştur. Deniz ve kara ticaretine elverişli konumuyla Trapezus, Roma döneminde önem kazanmıştır. İran'a dek uzanan ticaret yolu üstündeki kent, Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması ile de dinsel merkez olmuştur. Burada pek çok kilise, manastır yapılmış, onarılan surlar eklerle güçlendirilmiştir. Bu yüzden kenti ele geçirme girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Etkinlikleri sürekli artan din adamları, yörede Hıristiyan kültürünün yerleşmesinde etkili olmuştur. Osmanlı devletinin de desteğini sağlamışlardır. Kilise ve manastırlara Osmanlı padişahlarının çeşitli hediyeler gönderdikleri ve yardımda buldukları kayıtlardan bilinmektedir. Osmanlı'nın Trabzon'u almasıyla kimi kiliseler camiye çevrilmiştir²⁰².

Trabzon'daki kiliseler; St. Savaş (maşatlık) mağara kiliseleri; Esentepe mahallesinin Boztepe yamacındadır. Rahip St. Savaş öncülüğünde V. yy'da manastır biçiminde yapılmıştır. Komnenoslar döneminde hapisane olarak kullanılmıştır. Kayaya oyularak girişleri taş duvarlarla güçlendirilen kiliseler doğu, batı ve kuzey kiliseleri diye adlandırılır. Kalıntılardan yapıların fresklerle bezendiği anlaşılmaktadır. Küçük Ayvasıl Kilisesi (St. Anne Kilisesi); Maraş caddesi üstündedir. Trabzon'un en eski kilisesidir VII. yy'da yapıldığı sanılmaktadır ve güney girişi üstünde m.855 onarıldığı yazılmaktadır. Girişteki melek ve koruyucu kabartmalarının yanlarına haçlar yapılmıştır. Narteksiz Kilise, yuvarlak üç apsisle sonuçlanan üç neften oluşur. Yapı içten beşik tonoz, dıştan kiremit çatı örtülüdür. Apsislerde yuvarlak küçük açılmıştır. Taş basamaklarla inilen kripto (gizli bölüm) girişi kapatılmıştır²⁰³.

2.22.1. Kilise ve Manastırları

Trabzon'da bulunan kiliseler, Aya Vasil Kilisesi; aynı adı taşıyan mahallede olup 480 de Jüstianus tarafından inşa edilmiştir, St. Anna kilisesi; Aya Vasil mahallesinde olup harabe bir haldedir. Asduadzadin Kilisesi; Katolik Ermenilerin kilisesi olup, Aleksious zamanında inşa olup, fetih zamanında yıkılan kilise, Yavuz Sultan Selim'in sancak beyliğinde tamir olunmuştur. Surp Stepanos (çarhapan) Kilisesi; sağlam bir kilise olup Minas'a göre "Şemseldi" lakabını taşıyan Stepan tarafından 1431 de yapılmıştır. Surp Oksent Kilisesi(Sulu Manastır);bir Ermeni kilisesi olup Murahhaslık makamı (devlet

²⁰² Halil Sahillioğlu "Trabzon", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1989, X, 7261

²⁰³ Halil Sahillioğlu. a.g. m., s. 7261

eliyle yetkili) idi. Surp Ohannes Kilisesi; büyük çarşının şark ucundadır. St. Georg Rum Kilisesi (Hidrellez); kuzgun dere üstlerinde olup ayazma günlerinde bütün şehir buraya dökülürdü. Aya Gorgor (St. Gregoire) Kilisesi; aynı isimli mahallede olup Rum piskoposluk makamı idi. Son gürcü kralı(Alexandra) mezarı buradadır. Aya Pondi Kilisesi; aynı adı taşıyan mahallede idi umumiyetle Hıristiyan mahalleleri aynı ad taşıyan kiliselerin adı ile anılıyordu. Aya Gorgor, AyaYorgi, Aya Kiryaki, Faros, Sotka, kilisesi mahalleleri²⁰⁴.

Manastırları: şehrin güneyinde boztepenin eteğinde bulunan Rahibeler Manastırı, Panaghia Theoskepastos adlı kilisesi kayaların içine oyulmuştur. Bu manastıra yapılan bağışları gösteren kitabeler, Tournefort ve Fallmerayer tarafından tespit edilmiştir. Amenopirgiç Manastırı; şehrin doğu tarafındadır. Sümela(Meryem Ana) Manastırı; Trabzon ve Gümüşhane arasındadır. 72 odası ve bir kütüphanesi vardır. Bu manastır denizden 1200 m. Yükseklikte dağın tepesine doğru kayaların içine yapılmış olup, buraya dar bir merdivenle çıkılır. Manastırın 1500 senelik mazisi olduğu iddia edilmekte ise de Aleksios Komnenos III. tarafından 1360 ta yeniden yaptırılmıştır. Bu manastır uzun süre ziyaretgâh olmuştur; içinde Sultan Murat'ın gönderdiği uzun ve kalın iki mum vardır. Kızlar veya Hızır İlyas Manastırı; Maçka'nın doğusunda Galyan bölgesinde Kuştül köyünde, büyük bir kaya üzerinde kurulan ve 93 merdivenle çıkılan bu manastır, bugün harap bir halde olup, içinde sadece nakış ve resimler kalmıştır. Vazelon Manastırı; Sümela'nın yakının da olup 317'de yapılmıştır²⁰⁵.

Seyahatnameyi okuduğumuz zaman anlıyoruz ki yazarımız sadece gezmek için seyahat etmemiş çoğu zaman bir görevli ile beraber ya da bağımsız bir görevle gezmiş ve ziyaretlerde bulunmuştur. Bunu daha net bir şekilde Trabzon'a gelip Sümela manastırından,Santa Harabelerinden hiç bahsetmemiş olmasına bağlayabiliriz. Belki görev icabı hemen ayrılmak zorunda kalmış ya da gitme zamanı ve fırsatı bulamamıştır.

2.22.2. Orta Hisar Cami

Eskiden Orta Hisarda gayet süslü bir kilise varmış. Sonra fetih sırasında Fatih hazretleri tarafından cami haline getirilmiştir. Mihrap ve minberi ilk zamanda yapılmış olup, şark tarafına muttasıl Hünkâr Mahfili vardır. Ahşap kısımları servi, ceviz, şimşir levhalardan

²⁰⁴ Şehabeddin Tekindağ "Trabzon" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, XI, 473

²⁰⁵ Şehabeddin Tekindağ, a.g. m., XI, 474

inşa edilmiştir. Caminin Rana bir minaresi olup, taşra haremde dört tarafta medrese yerleri vardır²⁰⁶.

Yukarı Hisar ve iç kalenin devamı olan bölümde dinsel yapılar vardır. Orta Hisar II. Aleksios döneminde (1297-1330) Yukarı Hisardan Aşağı Hisara dek yeniden yapılmıştır. Batısında ki zağanos ve imaret kapılarından başka tabakhane ile kule adıyla iki kapısı daha vardır. II. Aleksios döneminde yapılmış, kesme taştan dörtgen planlı burç, Osmanlı'larca da kullanılmıştır. Bir süre zindan yapılan burç, Zağanos Paşa adıyla bilinir. Doğu ve batısı hendeklerle Orta hisar'ın kapılarını kuleler korumaktaydı²⁰⁷.

Fatih Cami (Ortahisar Cami, Panaghia Chrysocephalos Kilisesi-Merkez):Trabzon'un en önde gelen kilisesi olarak tanımlanan bu yapı, Orta Hisar mahallesindedir. Roma imparatoru Kostantin'in (M.S. 325–364) yeğeni Hanmibalianos tarafından, eski bir Roma tapınağı üzerine inşa ettirildiği sanılmaktadır."Komnenlerin Katedrali" olarak bilinen kilise, Meryem Ana'ya ithaf edilerek, "Altınbaş" diye adlandırılmıştır. Kiliseye bu ismin verilmesinin nedeni, yarım daire biçimindeki kümbetinde (apsis)bir metre çapında bir çerçeve içinde bulunan Meryem Ana'nın başındaki harenin altından kaplanmış olmasıdır. 1461 tarihinde Türk'lerin Trabzon'u ele geçirmesinden sonra Camiye çevrilmiştir. Bazı araştırmacılar kiliseyi, İstanbul'daki Ayasofya'ya benzetir²⁰⁸.

Yazarın da birkaç özelliğinden bahsettiği bu cami günümüzde Trabzon müftülüğünün yanındadır. Zaman içinde farklı ilaveler ve restoreler geçiren cami günümüzde hala ibadete açıktır. Bizim de ziyaret ve ibadet imkânı bulduğumuz cami bütün ruhaniyeti ile ayakta kalmayı başarmış mimari eserler arasındadır. Mihrabı beyaz ve kırmızı yumuşak taşlardan yapılmış olan eser, ne yazık ki yağlı boya ile boyandığından özelliğini yitirmiştir. Bunların yanı sıra doğu yönündeki kapı üzerinde de talik yazılı iki yazıttan sol taraftaki h.1253 (1837) tarihlidir. Bu yazıtta Trabzon Valisi Osman Paşa tarafından bu kapının açıldığı yazılıdır. Yapının içerisinde bulunan ve sonradan kütüphane olarak kullanılan hücreleri üzerindeki h.1258 (1842) tarihli yazıtla Trabzon Valisi Hazine Darzade Abdullah Paşa'nın kardeşinin yaptırdığı belirtilmiştir. Kaynaklar, Kilisenin absid (yapının dışına taşan yarım kubbe) yönünde küçük bir yapıdan söz

²⁰⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, III. Kitap, V. 45

²⁰⁷ Halil Sahillioğlu. a.g. m., s. 7261

²⁰⁸ <http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler/akrobat/cest/06myInanc.pdf>, 01/02/ 2010

etmektedir. Yerinde bir şadırvan bulunan bu yapıdan günümüze hiçbir iz gelmemiştir. Yapılan araştırmalarda bu yapının bir anıt mezar olabileceği noktasında birleşmiştir.

2.22.3. Ayasofya Cami

Deniz kenarındadır. Süleyman Bey Camiinin batı tarafındadır. Kâfirler zamanında yapılmıştır. Sonra Körlet Ali Bey adında bir vali, bunu padişahın emri üzerine zapt ederek h.991 yılında bir mahfil ve minber ilavesiyle gönül açıcı bir cami haline koymuştur. Camide her çeşit mermerden sütunlar vardır ki methine dil acizdir etrafında zeytinlikler ve bahçeler vardır²⁰⁹.

İlçenin 3 km batısındaki kilise günümüzde müzedir. I.Manuel(1238-1268) döneminde yapılmış manastır, kilisesinin batısındaki çan kulesi 1427 tarihlidir. Trabzon, Türklerin eline geçtikten sonra camiye çevrilmiştir. 1864’ te onarılmıştır, I.Dünya savaşı sırasında depo ve asker hastanesi olarak kullanılmıştır. 1958- 1962 arasında Edinburg Üniversitesinden bir gurup sanat tarihçisi, fresklerin bakım ve temizliğini yapmıştır. Latin haçı planındaki kilise, narteksi ve üç neflidir. Birer apsisle son bulan nefler tonoz örtülüdür. Kubbe on iki köşeli bir kasnağa oturur. Narteksin üstündeki şapele, kilisenin içinden ahşap basamaklarla çıkılır. Güney, kuzey ve batıda üç girişi vardır. Bu görkemli yapı taş kabartmalarla ve fresklerle süslenmiştir. Güney girişinde sağdan sola doğru insanın yaratılışı anlatılmaktadır. Havva’nın yaratılışı, Âdem’in elmayı Havva’dan alması, cennetten kovulma gibi sahneler ustalıkla işlenmiştir. Kemerin kilit taşında Kommenoslar’ın simgesi tek başlı kartal figürü vardır. Alınlığın öbür bölümlerinde grifon, kentaur gibi simgesel yaratıklar, bitki ve hayvan betimleri yer alır. Kuzey girişin alınlığında ise geometrik motifler görülür. Ana mekânda kubbenin altındaki bölümde “opus sectile” denilen baklava tekniğinde motifler bulunur²¹⁰.

Ayasofya Kilisesi (Haghia Sophia Kilisesi) Trabzon'un batı yönünden 2 km uzaklıkta bulunan bir manastır kompleksi içinde yer almaktadır. Trabzon'daki Komnenos Devleti krallarından I. Manuel zamanında 1238–1263 yıllarında yapıldığı kabul edilmektedir. Kuzeydeki dört sütunlu ve üç apsisli şapel yapıdan daha eskidir. Trabzon Ayasofya’sı bölgenin son Bizans devri yapılarının en önemlilerindendir. III. Murat zamanında ve 1670 yılında Beylerbeyi Ali Bey tarafından camiye çevrilen kilise, 1958–1962 yılları

²⁰⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I. Kitap, II, 455

²¹⁰ Halil Sahillioğlu, a.g. m., s.7261

arasında Edinburg Üniversitesi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü işbirliği sonucu restore edilerek 1964 yılında müze olarak ziyarete açılmıştır²¹¹.

Bizim de gezme imkânı bulduğumuz bu yapı Trabzon'un önemli ziyaret yerlerinden biridir. Yazarımızın mimari özelliği ve konumu hakkında verdiği bilgiler dışında birçok özelliği de bulunmaktadır.

Bizans Kiliselerinin güzel bir örneği olan yapı, kare-haç planlıdır ve yüksek bir ana kubbeye sahiptir. Kubbe ve kasnağı oniki köşelidir Hristiyan sanatının yanısıra Selçuklu dönemi İslam sanatının da etkileri görülmektedir Yapının ana kubbesinin altına rastlayan kısmında çok renkli mermerden yapılmış bir yer mozaiği bulunmaktadır Ayasofya'nın süslemelerinin önemli bölümünü meydana getiren fresklerde İncil'den alınmış konular canlandırılmıştır. Kubbede ana tasvir Hz. İsa'nın tanrısal yönüdür. Bunun altında bir kitabe kuşağı, daha altta ise melekler bulunur. Pencere aralarında oniki havari tasvir edilmiştir. Kubbeleri tutan kemerlerin birleştiği köşelerde İsa'nın doğumu, vaftizi, çarmıha gerilişi, kıyamet günü gibi sahneler betimlenmiştir. Taş işçiliği ve freskleri ile tarihi değerinin yanısıra sanat tarihi açısından da önemli bir abide olarak günümüzde yaşamaktadır. Ayrıca valiliğin desteği ile 1993 yılında kamulaştırılarak Ayasofya müzesi alanına katılan 900 metrekarelik arsada, yerel olanakların değerlendirilmesi amacıyla oluşturulan Köy Evi Sergisi 1996 yılında ziyarete açılmıştır.

2.22.4. Yeni Cami

Eskiden kilise olan yapı, sonra Müslümanların yaşadığı bölge içerinden yer aldığından camiye çevrilmiştir. Bulunduğu yerin yüksek ve havadar bir cami olduğu kaynaklarda geçmektedir²¹². Günümüzde yeni Cuma mahallesinde bulunan cami, fetih ile beraber camiye çevrilmiş, kible kapısı ve minare eklenen mabet halen ibadethane olarak kullanılmaktadır. Mihrabı taş işçilikli, ahşap minberi ise sadedir. Ayrıca Caminin kalem işi süslemeleri görülmeye değerdir.

2.23. Urfa ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Nuh tufanından sonra kurulan eski şehirlerden biri de Urfa'dır. Semud kavminden Rohay adında bir hükümdarın yapısıdır. Sonra Nemrut buranın havasından ve suyundan

²¹¹ <http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler/akrobat/cesit/06myInanc.pdf>, 01/02/ 2010

²¹² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, I.Kitap, II, 456

hoşlanıp ilahlık iddiasında bulunarak burada iki yüz sene yaşadı. Hz İbrahim'i bu şehirde ateşe attırmıştır²¹³.

Asur'lulardan beri adı bilinen Urha kenti, Büyük İskender'in haleflerinden Selevkos (*Seleucus*) zamanında Edessa adıyla yeniden kurulmuştur. Eski Orta Doğu uygarlıklarının kültürel mirasını Yunan-Roma dünyasına aktarmada önemli bir rol oynamıştır. MÖ 130'dan MS 242'ye dek Urfa, Osrhoene Krallığının başkenti olarak Kuzey Suriye'ye egemen olmuştur. Osrhoene kralı Abgar, rivayete göre İsa'yla mektuplaşmış ve Hıristiyanlığı kabul etmiştir. MS. 3. yüzyılda kentte kurulan Urfa Akademisi, Yeni-Eflatuncu felsefe alanında antik dünyanın en önemli eğitim kurumlarından biri olmuş, daha sonra İslamiyet bünyesinde gelişecek olan medrese kurumunun ilk modelini oluşturmuştur. Bölgede bu devirde konuşulan dil, bir Sami dili olan Aramice'dir. Aramice'nin Urfa lehçesi, Urfa Akademisi sayesinde geniş bir yaygınlığa kavuşarak Süryanice adını almıştır.

Kent 400 yıla yakın Roma/Bizans yönetiminde kaldıktan sonra 639'da Arap orduları tarafından fethedilmiştir. Ancak 400 yıl süren bu ilk İslam egemenliği döneminde Urfa Hıristiyan karakterini korumuş ve Süryani kültürünün en önemli merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir. Emevi halifeleri bölgedeki iktidar merkezlerini, Urfa yerine komşu Harran'da kurmayı tercih etmişlerdir. 1087'de Urfa'nın Türklerce fethinden kısa bir süre sonra kent bu kez Haçlılara teslim olmuş ve 1098-1146 arasında Fransız kökenli kontlar tarafından yönetilmiştir. Bugün kentte bulunan anıtların bir bölümü bu dönemden gelir. 1146'da Musul Atabeyi İmadeddin Zengi, peşinden Kudüs fatihi Selahaddin Eyyubi Urfa'yı ele geçirmiştir. 1517'de Osmanlı idaresi kurulmuştur²¹⁴.

Hız İsa, buralar Kayserin idaresinde iken, Urfa'ya gelip bir kiliseye inmiş. Onun için buraya Deyr-i Mesih derler. Halen bilinir. Havariler burada İncil'i gayet hazin bir sesle okumuşlar. Onun için o makama Rehavi demişlerdir²¹⁵. Deyr-i Mesih (İsa Kilisesi-Merkez): Bu kilise Tıfındır Mahallesiindedir. Hıristiyanlık tarihinin ilk kiliselerinden olup M.S. 38 yılında Süryaniler tarafından yapılmıştır²¹⁶.

²¹³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 118

²¹⁴ <http://bsedat.blogcu.com/urfa-ve-inanclar-tarihi-1.03.04.2010>

²¹⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 120

²¹⁶ <http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler/akrobat/cesit/06myInanc.pdf>,
01/02/ 2010

Peygamberler şehri olarak bilinen Urfa Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet açısından büyük öneme sahiptir. Bu üç dinin peygamberlerinin atası olan Hz. İbrahim burada doğmuş ve ateşe atılmıştır. Bunun yanısıra Yakup peygamber haranda evlenmiş Eyüp Nebi burada vefat etmiş ve Şuayb peygamberinde ziyaret ettiği bir yerdir. Hz İsa'nın da ziyaret ettiği bu yere Mesih diyarı anlamında Dir-i Mesih denmiştir ve hürmeten kilise yapılmıştır fakat bu kilise günümüze ulaşmamıştır.

2.23.1. Kızıl Cami

Nemrut zamanından kalma eski bir Kilise imiş. Harun Reşid'in fethinden sonra kiliseden değiştirilerek cami yapılmıştır. Hala minarelerinde Ergenon haneleri vardır²¹⁷. Günümüzde Urfa merkezinde yıldız meydanında bulunan Ulu Cami diye adlandırılan mabet bu mimari eserdir. Eski zamanlarda kırmızı renkli sütunların çok olması hasebiyle *Kızıl Kilise* olarak adlandırılan bir kilisenin yerine inşa olunmuştur. Bu kilisenin avlusuna ait sütunlar ve sekizgen gövdeli çan kulesi günümüze kadar ulaşmıştır.

Bu Urfa şehri kayalarında büyük mağaraların çok olmasına sebep, kâfirler zamanında her birinin birer puthane olmasıdır. Her birinde binlerce rahip dolu imiş. Her bir mağaranın birer çeşit ziyareti olurmuş. Bu hesap üzere, gün başına birer putgedeler (tapınak) varmış. Yunan tarihlerine göre Hz Davut Kudüs'te Mescid-i Aksa'yı yaptırmazdan önce mabedhane Urfa'da imiş. Hala Hıristiyanların çoğu, Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra Urfa'yı da ziyaret ederler. Hz İsa Beytüllahm denilen yerde doğduğu için itibar oraya ise de, yine bütün Hıristiyanlar Urfa'ya itibar edip Avrupa'dan adaklar gönderirler²¹⁸.

Yazarımızın bahsettiği yerde inzivaya çekilen keşişler için günümüzde Urfa merkezinin güneyindeki dağlarda kalıntıları bulunan *Çardak Manastırı* adı ile bilinen mabedin olduğunu söyleyebiliriz. Yine bahsettiği mağaraların kaya mezarlar olduğu ve ziyaret edildikleri muhtemeldir. Hz İsa tarafından kutsandığına inanıldığı için günümüzde de pek çok Hıristiyan tarafından ziyaret edilmektedir. Osmanlı döneminden kalma 3 kilise günümüze ulaşmıştır. Bunlardan Aziz Havariler Kilisesi; Fırfırlı Camii'ne, Aziz George

²¹⁷ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 121

²¹⁸ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 126

Kilisesi; Circis Peygamber Camii'ne ve Büyük Kilise; Selahaddin Eyyubi Camii'ni dönüştürülerek günümüzde hala işlevlerini sürdürmektedirler.

2.23.2. Ruhbe Diyarı

Deyr-i Ruhban'dan değiştirilerek yanlış olarak Ruhbe denmiştir. Urfa eyaletine bağlı sancak beyliğidir. Buradan harabe bir kale olan Sen Roha'ya geldim. Burada ibret verici somaki yüksek bir sütun var. Doğu yanında bir çeşit İbrani yazısı olup bütün bilginler ve seyyahlar gelip onu okur. Hz İdris Aleyhisselamin yazısı olduğu söylenir. Kıpti kavimleri yazıyı okuyarak bunu doğrulamışlardır. Burası tufandan önce kurulmuş büyük bir şehir iken sonraları harap olmuştur. Halen Yahudi, Kıpti ve Batılı kavimler bu İdris Aleyhisselamin yazısına bakıp iç çekerler. Bu harap şehirde kırk adet hazine vardır derler. Bu dünyada, ta kıyamet gününe kadar neler olacak ise bu sütunda yazılıdır diye Batılılar merakla incelerler²¹⁹.

Bizim de gezme imkânı bulduğumuz ve günümüzde Yağmurlu Köyü adı ile anılan Soğmatar, Şanlıurfa ve Harran arasında bir nahiyedir. Bu yer Soğmatar harabeleri ve dinsel motifleri ile birçok tarih araştırmacısının ilgisini çekmiştir. Süryanice ve Aramice yazıtlar mevcuttur. Bunun yanısıra Hz Musa'nın burada çiftçilik yaptığına ve köydeki kuyulardan birini mucizevî şekilde asasıyla açtığına inanılır. 1882'de yapılan incelemelerde Süryanice kitabeleri, 1971 yılındaki incelemelerde Aramice kitabeleri okunmuştur. Soğmatar'ın tarihteki esas ünü; ay, güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı Asur ve Babillilerin politeist inancından gelen putperest dinin ve bu dinin baştanrısı "Mar alahe" (Marelahe)nin merkezi olmasından almaktadır. Mare lahe'yi temsil eden açık hava mabedi, Soğmatar'daki kalıntıların odak noktasını teşkil ettiği araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Bu açık hava mabedi de diyebileceğimiz yer kaya zeminine oyulmuş Süryanice yazılar ile zirvenin kuzey yamacında bulunan ve kayalara oyulmuş Tanrı rölyefleri günümüze ulaşmıştır. Günümüzde de hala önemini koruyan bu yer pek çok yerli ve yabancı araştırmacı ve turist tarafından ziyaret edilmektedir.

2.24. Van ve Çevresindeki Gayri Müslim Mabet ve Ziyaretgâhları

Van Gölü çevresi gerek verimli arazileri, gerekse jeopolitik konumundan dolayı tarih boyunca birçok uygarlığın ilgisini çekmiş ve bu bölgeye yerleşmek isteyenler birbirleriyle mücadele içine girmişlerdir. En eski bulguların M.Ö. 5000 yıllarına

²¹⁹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, III, 132

dayandığı Van Gölü çevresinde Hurri-Mitanni, Asur, Urartu, Pers, Büyük İskender, Selevkos, Roma, Bizans, Vaspurakan, Sasani, Abbasi, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu, Eyyubi, Moğol, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Ermeni ve Osmanlı Medeniyetleri'nin etkisini görmek mümkündür. Bu bölgeye yerleşen uygarlıklar, kendi sosyal ve siyasi faaliyetlerinin yanı sıra imar faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Bu eserlerden bazıları doğal şartlar ya da beşeri unsurlardan dolayı yok olmuşken; bazıları da zamana direnerek günümüze ulaşmayı başarmışlardır. İlginçtir ki bölgeye yerleşen medeniyetler kendinden önceki uygarlığın eserlerini yok etmemiş, tam tersine onarımlar ve eklemeler yaparak, günümüze kadar ulaşabilmelerine katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, bazı yerleşim yerleri (Van Kalesi gibi) birçok medeniyet tarafından da kullanılmıştır. Urartu döneminden kalan sunak taşları, Hıristiyan ve İslam mimarisindeki eserler ilgi çekicidir.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, Hıristiyan ve Müslüman halkın hoşgörü içinde yaşadıkları, aynı mahalle ya da yerleşim yerinde ibadetlerini rahatça yerine getirebilecekleri yapıların bir arada olduğu gözlenmiştir. Hatta bu durum biraz daha ileri gitmiş, birbirlerinden etkilenecek mimari eserlerini şekillendirmişlerdir. Şöyle ki, Akdamar Kilisesi'nin rölyeflerinde ve St. Bartholomeos Kilisesi'nin taç kapı kavsarasındaki “kuyruğu düğümlenmiş at figüründe” Orta Asya etkisini, Yedi Kilise'nin mukarnaslı ve bitkisel süslemelerinde Selçuklu etkisini görmek mümkündür. Aynı şekilde Selçuklu kümbetlerinin, kiliselerin naos (halkın ibadet amacıyla kullandığı ana mekan) kısmını örten yüksek kasnaklarla aynı olması, İkiz Kümbetlerde olduğu gibi Baldeken (sunağı örten yapı) tarzındaki kümbetlerin kiliselerin çan kulelerini anımsatması, kümbetlerin gövdelerindeki üçgen nişler ve Van Gölü çevresindeki Hıristiyan ve Müslüman yapılarının üst örtü sisteminin benzer özellikler göstermesi medeniyetler arasında nasıl bir etkileşim olduğunu çok iyi bir şekilde özetlemektedir²²⁰.

2.24.1. Hıristiyan Mabet ve Ziyaretgâhları

Van gölünün çevresinin uzunluğu beş yüz mildir. Etrafında dokuz tane kale vardır. İçinde iki büyük ada vardır. Birine Ahdimvar adası derler ki, sağlam bir kalesi ve eski bir kilisesi vardır. Diğeri ise Ahdamar adası derler²²¹.

²²⁰ http://www.facebook.com/note.php?note_id=151113694220, Evren Bingöl, Van Gölü Çevresindeki Tarihi Varlıklar, 10\10\2009

²²¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 514

2.24.2. Van Kalesi ve Kilisesi

Önce buralarda Ad ve Semud kavimleri yerleşmişlerdi. Bu dağlarda mağaralar ve büyük oyuklar yaptırmışlardı. Sonraları bu Van kayası nice devletlerin eline geçmiştir. Hz peygamberin doğumundan 1600 sene evvel Hz Davut zamanında Melik Calut bu Van kayası üzerine büyük bir kilise yaptırmıştır. Davut Aleyhisselam Calut'u öldürdükten sonra bu kilise elden ele geçmiş nihayet Hz peygamberin doğumundan 881 yıl önce Büyük İskender'in eline düşmüştür. İskender bu kiliseye yerlilerin ibadet yeri anlamında "Vank" adını koymuştur. Sonra bu kelime bozulmuştur ve şehrin adı Van kalmıştır²²². Günümüzde "Van" isminin nereden geldiği hakkında kesin bir sonuç yoktur. Bazı araştırmacıların Urartu hükümdarı Viane'den geldiği bazılarının ise Van isminde bir valinin şehri imar ettiğinden dolayı bu ismi aldığından bahsedilmektedir.

2.24.3. Süleyman Han Camii

Tarihi kaynaklarda eski bir kilise olduğu nakledilmektedir²²³. Van kalesinin üst kesiminde yer alan bu kale yapılan araştırmalarda kare planlı olup üzeri düz toprak damlıdır. Günümüze ancak kible duvarının bir bölümü ulaşabilmiştir.

2.24.4. Tebriz Kapısı Camii

Eski bir mabettir. Yapıcısı bilinmiyor. Avlusunda medresesi vardır²²⁴. İskele köyündeki kiliseler meşhurdur. Van gölü içinde "Ahdimvar" adasındaki kilise, Van'ın doğusundaki Verk Kilisesi gibi garip ve acayip bir kilisedir²²⁵. Tamamı yedi kiliseden oluşan mimari eserlerden günümüze ulaşanların en eskisi St. Sophia Kilisesidir. VIII. yüzyılda inşa edilmiş olan bu kilisenin günümüzde sadece apsisi ulaşabilmiştir. İkinci Kilise St. John Kilisesidir ki büyük bir bölümü yıkılmış durumdadır. Günümüzde her yıl binlerce turistin ziyaret ettiği bu kiliseler ilgisizlikten dolayı harabeye dönmüş durumdadır.

2.24.5. Ahdamar Kalesi Adası

Melik Calut tarafından burada görkemli bir kilise yaptırmıştır ki bütün Hıristiyanlarca kutsal bir kilisedir²²⁶. Van Gölü'ndeki küçük bir adada, çok uzaktan bile görülebilen bir

²²² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 538

²²³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 544

²²⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 553

²²⁵ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 557

²²⁶ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 617

konumda yükselen Ahdamar Kilisesi, dış cephesini şeritler halinde saran kabartmalarıyla, Doğu-Hıristiyan mimari sanatının eşsiz bir örneğidir.. Ahtamar Kilisesi, daha önce başka örnekleri görülmüş bir yapı tipini temsil etmekle birlikte, iyi korunmuş tek örnek olması açısından büyük önem taşıyor. Ne yazık ki, böylesine önemli bir yapı bugüne dek hak ettiği ilgiyi görmedi²²⁷.

Bugüne dek Ahdamar üstüne yapılan araştırmalarda, kilisenin mimarisi ve süslemeleri birbirinden ayrı ele alınmıştır. Mimarisi eski moda olduğundan fazla yöresel olarak nitelenip dikkate değer bulunmamıştır. Kilise yalnızca çok zengin dış cephe süslemeleri açısından ilgi çekmiş, bu süslemeler de çoğunlukla ikonografik açıdan incelenmiştir. Ne var ki, burada mimari yapı ile süslemeleri birbirinden ayırmanın doğruluğu sorgulanmalıdır. Ahtamar'ın dış tasarımı bir plastik-mimari örneğidir. Mimarisindeki işlevsellikle anlam bulmuş, mimarisi de plastik sanat öğelerinin taşıyıcısı olarak önem kazanmıştır. Mimari ile süsleme Ahtamar'da öylesine birbirine bağlıdır ki, yalnızca bu bağlantı çerçevesinde doğru açıdan incelenebilirler. Kısacası, kilisenin bir bütüncül sanat yapıtı olarak ele alınması gerekir. Ahtamar'ın sanat tarihi açısından önemi ancak böyle bir bakışla açığa çıkar ve bizce şimdiye dek böyle bir değerlendirme yapılmamıştır²²⁸.

Ahtamar Haç Kilisesi, Van Gölü'ndeki küçük bir adada, çok uzaktan bile görülebilen bir konumda bulunmaktadır. Yalnızca kuzey cephesi, dik kayalıklar yüzünden gözlerden uzaktır. Kilise, iki basamaklı yüksek bir kaide üstünde duran bir anıt gibi göğe uzanmaktadır. Kilisenin bu anıtsal görünümü, dış cephesini kuşaklar halinde çevreleyen, plastik sanat öğeleriyle süslü frizlerden kaynaklanmaktadır. Bu süslemeler kiliseyi, Kapadokya'daki mağara kiliselerinin bütünüyle karşıtı bir yapı türü haline getirmiştir. Doğu'nun kiliseleri genelde iç mekâna yönelikken, Ahtamar zengin dış süslemeleriyle dışarıya ve dört bir yana doğru açılmaktadır. Kilisenin dışı, sayısız kabartmayla bezenmiştir. Çoğu öylesine yassıdır ki, puslu havalarda ya da gölgede, duvarın içinde belirsizleşmektedir. Bu kilisedeki plastik sanat öğeleri ancak gün ışığında canlanır. Kabartmalar bir zamanlar renkli taşlarla bezeliymiş ve söylenenlere bakılırsa altınla kaplıymış. Işığı yansıtan bu malzemeler ve gölün yüzeyindeki ışık oyunları,

²²⁷ Mazhar Şevket ipşiroğlu, “Ahtamar Kilisesi-Işıklı Canlanan Duvarlar” I. Baskı, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s.1

²²⁸ Mazhar Şevket ipşiroğlu, “Ahtamar Kilisesi-Işıklı Canlanan Duvarlar” I. Baskı, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s.2

yontulara öylesine büyük bir parıltı kazandırmıştır ki, eski kaynaklarda kilise, “ikinci bir güneş” olarak tanımlanır²²⁹.

Ahtamar’ın, daha önce başka örneklerde de görülmüş bir yapı tipini temsil etmesi olasılığı elbette yadsınamaz. Ama Ahtamar Kilisesi iyi korunmuş tek örnektir ve Doğu’daki Hıristiyan mimari sanatı tarihinde eşsiz bir anıt olarak kalacaktır. İşte bu nedenle, bu yapının monografik bir incelemesinin yapılması gerekir.

Ahtamar’ın dış donanımındaki anlaşılması güç resimleme, hareketli hayvan figürleriyle bezenmiş taştan oyma yapıkların tam ortasında sayısız kutsal figür ve Eski Ahit’ten sahneler bulunmaktadır; bunların seçimi ve sıralanışı eski Hıristiyan dua kurallarına göre belirlenmiştir. Hıristiyan inanç dünyasını sergileyen bu taştan oyma yapıkların, Strzygowski’nin ileri sürdüğü gibi, İranlıların çok önem verdiği “kutsal toprakları” simgelediği görüşü bir varsayım olmaktan öteye gidememiştir. Çünkü İranlıların doğadan alınma simgeleri, yapıtlarında kullandıkları kesin olarak kanıtlanmamıştır. Ne var ki, Ahtamar’da bulunan ve Hıristiyan inanç dünyasından aşına olduğumuz balıklar, tavus kuşları, geyikler ve benzeri simgeler, Zerdüşçülerin kutsal kitabı Avesta’daki simgelerle (Hvarenah) öylesine benzerlik taşımaktadır ki, bitki ve hayvan görüntülerinin büyük olasılıkla İran’dan esinlenmiş olduğunu düşündürmektedir²³⁰.

Günümüzde halen önemini koruyan zamana karşı direnen bu kilisenin iç tarafındaki fresklerin bozulmuşluğuna rağmen yapı olarak halen ayakta kalabilmiştir. 1915’ten beri ayin yapılmayan kilise 1979 yılında Kültür Varlıkları envanterine kaydedilmiş,2007’de Anıt Müze olarak hizmete girmiştir. 2010 yılı Mart ayında alınan bir kararla da Eylül ayının ikinci haftasında bir gün süreyle ayin yapma izni verilmiştir.

2.24.6. Gevaş Şubasıllığı İskelesi

Adanın tepesindeki kiliseler görülmektedir²³¹. Günümüzde sadece burada Akdamar adasındaki Ahtamar Kilisesi mevcuttur. İhtimaldir ki yazarımız bu kiliseden kesretten kinaye ederek çoğul olarak kiliseler demiştir.

²²⁹ Mazhar Şevket ipşiroğlu, “Ahtamar Kilisesi-İşıkla Canlanan Duvarlar ” I. Baskı, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s.3

²³⁰ Mazhar Şevket ipşiroğlu, “Ahtamar Kilisesi-İşıkla Canlanan Duvarlar ” I. Baskı, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s.4

²³¹ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 617

2.24.7. Ahdamar Adası Kilisesi

Kalenin içinde adı geçen eski bir kilise bulunmaktadır. Amma Revan yanında olan Üç Kilise, Nahcivan yanındaki Yedi Kilise ve Kudüs'teki Kamame Kilisesi bunu yanında hiç bir şeydir! Bu kilisenin bina ve odalarını, avize ve sanat güzelliklerini anlatsak çok uzun sürer. İki yüzden fazla rahip ve papazları vardır ki nefis terbiyesi ve perhiz yapıp siyah üzüm ve kuru bakla yemekten yalnız kemik kalmışlardı. Kilisenin mağaralarında her türlü yiyecek ve içecek vardı. Üç yüz kadar tarzisi vardır ki bunlar gelen adaklarla geçinirler. Suları hep sarnıçtandır²³².

2.24.8. Zevkin Köyü

Tarihi kaynaklarda geçtiği kadar Van'ın üç yüz haneli ve bir de kilisesi olan köyüdür²³³. Evliya Çelebi'nin ismi, yapısal ve sanatsal özelliklerine hiç değinmediği bu yapı ve köy hakkında biz de herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşamadık.

2.24.9. Venk Verk Kilisesi

Bu diyarlarda kiliselere Venk denirdi. Bu kilise Verk dağının tepesinden biraz alçak, bahçelik, gülistanlık bir yerde kargir yapılı, kubbeli, kale gibi demir kapılı bir kilisedir. Hiçbir eski kiliseye benzememektedir. İçinde üç yüzden fazla keşiş ve rahip vardır. Her biri ayrı bir işle meşguldür²³⁴. Günümüzde Erek Dağı eteklerinde Bakraçlı köyünde bulunan bu kilise Varagavanak veya Varak Surp Haç Manastırı, isimleriyle anılmaktadır. Osmanlı döneminde yabancı dil öğreten bir kolej durumunda olan daha sonraları uzun müddet ahır olarak kullanılan manastırın tavanı tamamen yıkık durumdadır. Son dönemde etrafı evlerle ve cami ile kapanan manastırı, restore için Van İl Kültür Müdürlüğüne başvurulmuştur.

Bu mimari eserden bahsederek yapmış olduğumuz çalışmamıza burada nokta koyuyoruz. Adana vilayetinden başlayarak yirmi dört vilayete ayırdığımız konumuz gayri Müslimlere ait mabet ve ziyaretgâhları seyahatnameye bağlı kalarak tespit ettik, bazı mimari eserler hakkında tek satırlık bir bilgi bazıları hakkında da birkaç sayfalık bilgiler vererek konumuzu tamamladık. Yazarımızın da mimari eserleri yazarken

²³² Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 618

²³³ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 622

²³⁴ Evliya Çelebi, *Tam metin Seyahatname*, Çev., T. Temelkuran, N. Aktaş, II. Kitap, IV, 623

mekanıyla, yapısıyla ve sanatsal özellikleriyle çok fazla derinlemesine incelememiş olması bizim de konuyu sınırlı tutmamıza neden gösterilebilir. Eserimizdeki konulardan veya mimari eserlerden daha fazla bilgi elde etmek isteyenler için kaynaklar vererek çalışmamızı nihayete erdirdik.

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada gördük ki herhangi bir dini inancın zaman içinde farklı coğrafi bölgede yaşaması, farklı toplumlarla ve farklı kültürlerle karşılaşması sonucunda toplumun siyasi, ekonomik ve kültürel alanda değişmesine ve gelişmesine katkı sağlaması kaçınılmazdır. Bu etkenler sonucunda kişilerin yaşamakta olduğu bölgelerdeki dini aktiveleri, mimari, estetik ve sanat özelliklerinde doğal olarak değişmekte bu da mabetlerinin sanatsal ve yapısal özellikleri ile paralellik arz etmektedir. İşte bu noktada insanları tatmine götüren, bir an olsun kendi sıradan hayat yaşantılarından uzaklaştıran mabetler, ibadethaneler ve kutsallık atfedilen ziyaretgâhlara her devirde ayrı bir önem verilmiştir. Biz de Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Anadolu'da bulunan gayri müslim mabet ve ziyaretgâhların nerelerde olduğunu, nasıl yapıldığını, mimari ve sanatsal özelliklerini tespit etmeye çalıştık. Bu mabetlerin bir kısmının tarih sahnesinden silindiğini bir kısmının ise hale aynı misyonla görevine devam ettiğini tespit ettik. Diğer bir kısmının da zaman içerisinde çeşitli restorasyonlar geçirerek günümüze kadar ulaştığını fakat ilk görevinden farklı bir görevde işlevini yerine getirdiğini tespit ettik. Bazıların asli görevi olan ibadethane vasfı dışında, inanç turizmi kapsamında bir mekân olarak hizmet vermeye devam ettiğini, bazılarının ise hala harabe halinde tarih sahnesinden silinmek üzere olduğunun dikkatini çekti.

Çalışmamızda gayri müslim mabetlerini ortaya çıkış sırasına göre ilk Yahudi mabet ve kutsal saydıkları ziyaretgâhlarını ele almaya, onlar hakkındaki bilgileri vermeye gayret ettik. Fakat Yahudilik kendi içinde ancak kan yoluyla gelişip büyüdüğü için dini akidesini Yahudi olmayanlara ulaştırma noktasında sistematik bir yol benimsememiştir. Dini tebliğ etmeye, açıklamaya ihtiyaç duymamış görünmektedir. Bunun sebebi de Yahudi olmanın şartı Yahudi bir anneden dünyaya gelmektir prensibi olabilir. Bu sebeptendir ki eserin müellifi olan Evliya Çelebi'nin bu eserinde Yahudilere ait pek az mabet ve ziyaretgâhlardan bahsedilmiştir. Bunun diğer bir sebebinin de tarih boyunca pek çok sürgün dönemi geçirdikleri, her daim kutsal topraklara dönme özlemi ve hedefi içerisinde olduklarından, çok fazla bir mimari eser bırakmamış olmaları düşünülebilir. Yayılmacı ve misyonerlik faaliyetleri kapsamında Hıristiyanlık ise birçok mezhebe veya etnik kimliğe yayılmıştır. Bu sebeple bu tez çalışmamızın çoğunu Hıristiyanlara ait mabet, kilise, manastır ve ziyaretgâhlarına ayırarak ele aldık. Bu mabetlerin ve

ziyaretgâhların çoğunun dini önderlerin ve kutsal sayılan kişilerin adına yapıldığını tespit ettik.

Büyük bir dinsel hoşgörüye sahip Osmanlı imparatorluğu kendi sınırları içerisinde yaşayan etnik ve dini kesimlere son derece hoşgörülü davranmış onların dini yaşantılarına müdahale etmemiş zor zamanlarında onlara kucak açmış, onları Anadolu'da iskân ettirmiş, dini mabetlerini yıkmamış ve zorunlu olmadıkça din adamlarına sürgün veya başka bir ceza vermemiştir. Bunun sonucunda da Anadolu'da pek çok gayri müslim mabedi bulunmaktadır. Bir başka sebep de mezhepler arasında vuku bulan ayrışmalardan her mezhebin kendine has mimari ve sanatsal özellik taşıyan mabetleri inşa etmesidir. Bunlar zaman içerisinde Müslüman nüfusun artması, gayri müslim nüfusun azalması sonucunda bir çok gayri müslim mabedinin camiye çevrilerek misyon değişikliğine gidilmiştir. Bizde bunları çalışmamızda belirterek kim tarafından ve bu değişikliğin ne zaman yapıldığını ortaya koyduk.

Yine çalışmamızı yaparken Seyahatname'de Evliya Çelebi'nin Anadolu'da gezdiği yerlerdeki kitabına aldığı gayri müslim mabet ve ziyaretgâhlarını tarihi dokusunu mimari ve sanatsal özelliklerini, eni boyu hakkındaki bilgileri aynen muhafaza ederek çalıştık. Sonunda tespit ettik ki her mabedin veya ziyaretgâhın yapımında bir hikâyesi veya olağanüstülüğü söz konusudur. Bazı mabetler kendi dinlerinde kutsal kabul edilen insanlara ait veya o kişi oraya uğramış veya keline ait bir eşyasını oraya gönderdiği için onun hatırasına yapılmıştır. Görülmektedir ki dini ve sanatsal açıdan çok değerli eserler Anadolu coğrafyasındadır. Kaleme alınan eserler, yaptıran kişi, yapan mühendis, yapı ve sanat özellikleri varsa içinde bulunan ve kutsallık atfedilen şahıslar ve nesnelere hakkındaki bilgileri tespit ettik. Zaman içinde sosyal ve siyasal hayatın değişmesiyle harici şartlardan da etkilenen bu mabetlerin de görev ve yapı değişikliğine uğramasının kaçınılmaz olduğu sonucuna ulaştık.

Okuduğumuz ve anladığımız kadarıyla eser sadece yazarın kendi notlarından müteşekkil bir kitap olmayıp ayrıca başka eserlerden de derlemeler içermektedir. Çeşitli devirlerde yapılar konusunda yazılmış eserlerden de faydalandığı muhakkaktır. Yazar bazı olayları anlatırken ve mekânları yazarken kendi başından geçmiş gibi aktarmıştır. Bazen yanından geçmiş olabileceği bir mabede ya da başka bir yapıya hiç değinmemesi bu kanımızı güçlendirmektedir. Ya da aynı cadde üzerindeki, aynı köydeki önemli bir yapıdan bahsetmiş, diğerinden bahsetmemiş olması da başka eserlerden ya da kişilerden

yararlandığının bir göstergesi olabilir. Yapıların mimari özelliklerini anlatırken de çoğu kez yapıları tanıtmamaktadır. Genellikle yapıların eni, boyu hakkında bir de kubbe ve çatısı hakkındaki bilgilere yer vermiş olması eseri bilimsellikten uzaklaştırmakta tarihi bir kanıt yada rehber olma noktasında sıkıntıya sokmaktadır. Bu da yine mimari alanda bilgisinin az olabileceğinin bir göstergesi olabilir. Bu sebeptendir ki yazarımızın mimarlık tarihi noktasındaki değerlendirmeleri ve kaynakları, eksik bazen de yanıltıcı olabilir.

Seyahatname'de Anadolu coğrafyasına ait gayri müslim mabet ve ziyaretgâhları araştırmacıya tanıtmayı hedefleyen bu çalışma o dönem ile günümüz dönemi arasındaki yapısal ve sanatsal değişiklikleri veya gelişmişlikleri de gösterme açısından da değerlendirme imkânına sahiptir. Ayrıca bu çalışma bu mabet ve ziyaretgâhların hangisini günümüze kadar misyonunu devam ettirdiğini veya tarih sahnesinden düştüğünü ya da hangisinin restore edilip ibadet ya da turizm hizmetine açıldığını araştırmacının dikkatine sunma noktasında da ayrı bir değer ve önem taşımaktadır. Evliya Çelebi ve eseri olan *Seyahatname*'yi tanıtmak, sadece *Seyahatname*'nin belli bir alanına yönelik ya da kişilerce yapılan dar kapsamlı bir çalışma olmamalıdır. Bir grubun çalışması veya devlet tarafından destekli geniş kapsamlı bir araştırma ve çalışma gerekmektedir. Bu sayede eser kapsamlı bir inceleme sonunda kültür tarihimizdeki hak ettiği yeri alabilir.

Yaptığımız bu çalışma sonunda hem Evliya Çelebi ve ünlü eseri *Seyahatname*'sini, hem de geçmişten günümüze gelen ibadethaneleri ve diğer kutsal yerleri bir nebze olsun hatırlayıp bunlara sahip çıkma ve bu eserleri koruma bilinci ve bilgisi verebildiysek ne mutlu bizlere.

KAYNAKÇA

- ATSIZ (1971), *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden seçmeler*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ÇEVİK, Mümin (1986), “Evliya Çelebi”, *Tam metin Seyahatname*, Çev., Tefvik Temelkuran, Necati Aktaş, Cilt IX, Üçdal Yayınevi, İstanbul.
- DANIŞMAN, Zuhuri (1971), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul.
- DARKOT, Besim (1950), “Tekirdağ”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt XII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- DEMİRCANLI, Yüksel Yoldaş (1989), *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), (1995), “Evliya Çelebi”, Cilt XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), (1991), “Adana”, Cilt I, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), (1995), “Diyarbakır”, Cilt XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), (1994), “Ayasofya”, Cilt III, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi), (1995), “Malatya”, Cilt XXVII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- EYİCE, Semavi (1982), “Hagios Andreas Kilisesi (Koca Mustafa Paşa Cami)”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt II, Görsel Yayınları, İstanbul.
- EYİCE, Semavi (1982), *Türkiye’de Bizans Sanatı*, Görsel Yayınları, İstanbul.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib (1950), “Tokat”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt XII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

GÜÇ, Ahmet (2000), “Manastır” *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, Şamil Yayınları, İstanbul.

[http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Genel,Gezilecek Yerler, Camiler, Kiliseler](http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/Genel,Gezilecek_Yerler,_Camiler,_Kiliseler)

Eshab-ı Kehf camii 15.11.2009

<http://www.muskulturturizm.gov.tr/> ,gezilecek yerler, kiliseler ve manastırlar, *Çanlı*

Kilise(Surpgarabet Manastırı), 15.11.2009

http://www.facebook.com/note.php?note_id=151113694220, Evren Bingöl, Van Gölü

Çevresindeki Tarihi Varlıklar,10\112009

<http://bsedat.blogcu.com/urfa-ve-inanclar-tarihi-1,03/04/2010>

<http://www.forumeks.com/guneydogu-bolgesi/998-hatay-antakya-cami-ve-mescitleri>

[hakkında-bilgi.html](#), 11.03.2010

<http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler/akrobat/cesit/06myInanc.pdf>,

01/02/ 2010

IŞIK A., H. İncelik, O. Aslanapa (2004), *Tarih Boyunca İznik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

İNALCIK, Halil (2003), *Tarih Boyunca İznik*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

İPŞİROĞLU, Mehmet Şevket (2003), *Hıristiyan Sanatı ve Mimarisi*, Çev., Alev Yalınız, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KANDEMİR, İsmail (2004), *Ulu Mabet Ayasofya*, Ekip Matbaa, İstanbul.

- KARACA, Zafer (1994), *İstanbul'da Osmanlı dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara.
- KARAÖRS, M. Emre (1992), *Evliya Çelebi "Seyahatname"* Gümüş Basımevi, İstanbul.
- ÖKE M. Kemal, S. Demircioğlu, S. Bilgin (2006), *Evliya Çelebi'nin Kütahya'sı*, İrfan Yayıncılık, İstanbul.
- ÖNEY, Gönül (1990), *Hıristiyan Sanatı ve Mimarisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖRS, Hayrullah (1996), *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1984), *Evliya Çelebi, Seyahatname/ Rumeli, Solkol ve Edirne*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1989), "Trabzon", *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt X, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin (1950), "Trabzon", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- TELLİOĞLU, Ömer (2000), "Manastır" *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Cilt IV, Şamil Yayınları, İstanbul.
- TANYU, Hikmet (2005), *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, Elips Yayınevi, İstanbul.
- TUNAY, İ. Mehmet, S.Eyice, M. Baha Tanman (2002), *Fotoğraflarla Fatih Anıtları*, Fatih Belediyesi Yayınevi, İstanbul.
- TÜMER, Günay (2000), "Kilise", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, Şamil Yayınları, İstanbul.
- YALMAN, Bedri (1989), "İznik (NICAEA)", *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.
- ZİYA, Mehmed (2004), *İstanbul ve Boğaziçi*, Bika Yayınevi, İstanbul.
- ZİLLİOĞLU, Mehmet (2001), *Tam metin seyahatname*, Üçdal Neşriyat. İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Muzaffer ÖZBAY, 28 Mayıs1980 yılında Trabzon'un Araklı ilçesinde Aytaş köyünde doğdum. Maddi şartlardan dolayı 1986 yılında Sakarya'nın Karasu ilçesine taşındık. Mehmet Akif Ersoy ilkokulundan mezun olduktan sonra, bir yıl kuran kursu eğitimini gördüm ve aynı ilçede İmam Hatip lisesini bitirim. 1998 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat fakültesini kazandım ve 2002 yılında mezun oldum. Bir yıl mastır için İngilizce hazırlık okudum daha sonra, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi dalında mastır yapmaya başladım. 2004 te iş kazası sonucu ara verdiğim mastırına, 2008 yılı öğrenci affı ile beraber tekrar geri döndüm. Halen Diyanet İşleri Başkanlığında İmam Hatip olarak görev yapmaktayım.